

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**İŞSİZLİK VE ÜCRET:
İŞGÜCÜ PİYASASI ÜZERİNE MAKALELER**

Doktora Tezi

Senem Oğuz

Ankara-2017

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

**İŞSİZLİK VE ÜCRET:
İŞGÜCÜ PİYASASI ÜZERİNE MAKALELER**

Doktora Tezi

Senem Oğuz

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Benan Eres

Ankara-2017

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

İŞSİZLİK VE ÜCRET:
İŞGÜCÜ PİYASASI ÜZERİNE MAKALELER

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Benan Eres

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

İmzası

Doç. Dr. Benan Eres

Prof. Dr. Gamze Yücesan Özdemir

Doç. Dr. Seçil Aysed Kaya Bahçe

Doç. Dr. Şebnem Oğuz

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Gürsan Şenalp

Tez Sınavı Tarihi: 19.01.2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (06/02/2017)

Senem Oğuz

ÖNSÖZ

Kuramdan gerçekliğe uzanan bu tezin ortaya çıkma sürecinde, gerçekliğin keskin ve acı taraflarının bu süreci zorlaştırdığı zamanlar oldu. Bu zamanlarda bana umut, moral, destek ve güç veren insanlar yanımda olmasaydı bu tezin ortaya çıkması da mümkün olmazdı. Bu sebeple başta tez danışmanım ve sevgili hocam Doç. Dr. Benan Eres'e bütün bu süreçte yanımda olduğu, desteğini hiçbir zaman esirgemediği, zengin entelektüel birikimi ve tecrübesini her zaman paylaştığı, dikte etmek yerine yol gösterici olduğu ve bana hep güvenerek beni cesaretlendirdiği için çok teşekkür ederim. Tezi ilgiyle takip eden, desteğini, katkısını ve yardımını hiçbir zaman esirgemeyen Doç. Dr. Seçil Aysed Kaya Bahçe'ye; değerli düşünceleri, yorum ve katkılarıyla tezin gelişiminde hep yanımda olan Prof. Dr. Gamze Yücesan-Özdemir'e; tezin gelişiminde, konu ve sorunsalın belirlenmesinden verilerin kullanılmasına kadar her konuda yardımcı olan Doç. Dr. Serdal Bahçe'ye çok teşekkür ederim. Doktora süreci boyunca birikiminden ve tecrübesinden ilham aldığım, ekonomi politiğe duyduğum ilgiyi derinleştiren ve hem doktora hem tez sürecinde yardımını, desteğini ve katkılarını esirgemeyen sevgili hocam Prof. Dr. Ahmet Haşim Köse'ye teşekkürü bir borç bilirim. Hem özel, hem iş ve akademi hayatında yanımda olan, bana güç, destek ve moral veren, tez sürecinde de beni yalnız bırakmayan, katkılarını esirgemeyen sevgili hocam Doç. Dr. Şebnem Oğuz'a çok teşekkür ederim. Sevgili arkadaşım Ayşe Mirza'ya, hep yanımda olduğu, doktoranın başlangıcından savunma gününe kadar beni hiç yalnız bırakmadığı için; aileme ve ayrıca eşim Güray Balıktay'a her zaman yanımda oldukları, beni cesaretlendirdikleri ve desteklerini esirgemedikleri için çok teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

<i>Önsöz</i>	i
<i>Tablolar Şekiller ve Grafikler Listesi</i>	iii
<i>Kısaltmalar</i>	iv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

Makale I: İşgücü İstatistiklerinden Nispi Artı Nüfusa Nüfusun Yeniden Sınıflandırılması

1.1. Giriş	9
1.2. Modern İşgücü İstatistiklerinde Nüfusun Sınıflandırılma Biçimi	12
1.3. İşsizlik Yaklaşımının Tarihsel ve Kuramsal Değişimi	19
1.4. Nispi Artı Nüfus ve Yedek İşgücü Ordusu	28
1.5. Nüfusun Yeniden Sınıflandırılması	39
1.6. Değerlendirme	50

İKİNCİ BÖLÜM

Makale II: Türkiye’de Yedek İşgücü Ordusu: Hane Halkı İşgücü Anketinden Gözlemler

2.1. Giriş	53
2.2. Veri ve Kısıtlar	55
2.3. Yöntem	61
2.4. Bulgular ve Değerlendirme	75
2.5. Sonuç	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Makale III: Yedek İşgücü Ordusu ve Ücretler Üzerine Sektörel Bir İnceleme

3.1. Giriş	94
3.2. Kuramsal Çerçeve	96
3.3. Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi	102
3.4. Ücretler ve Yedek İşgücü Ordusunun Sektörel Farklılıklarının İncelenmesi	109
3.5. Değerlendirme	121
SONUÇ	124
<i>Kaynakça</i>	130
<i>Özet</i>	139
<i>Abstract</i>	140

Tablolar Şekiller ve Grafikler Listesi

Tablo

1.1. İstatistiklerdeki İşsizlik Tanımının Tarihsel Değişimi	23
2.1. Hane Halkı İşgücü Anketi Yıllık Örneklem Hacmi	60
2.2. İstihdamda Sayılanların İşteki Durumlarına Göre Yıllar İçindeki Dağılımı (%)	66
2.3. Nedenlerine Göre İş Aramayanların Yedek İşgücü Ordusu Biçimlerinin Belirlenmesi (YİO 3)	73
3.1. HHİA 'da Ana Faaliyet Bilgisine Göre Kullanılan Sektörler	102
3.2. Sektörlere Ait Reel Ücret ve Yedek İşgücü Ordusu Göstergeleri	104
3.3. Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretler Arasındaki Korelasyon	105
3.4. Ücret Denklemine Tahmin Sonuçları	106
3.5. Nedensellik Yönünün Belirlenmesinde Test Sonuçları	109
3.6. Sektörel Ücret Farklılıklarının İncelenmesinde Tahmin Sonuçları	113
3.7. Sektörel YİO Oranı Farklılıklarının İncelenmesinde Tahmin Sonuçları	116
3.8. Sektörel Ücret ve YİO Oranlarının Uzun Dönem Ortalamadan Farklarına Ait Özellikler	120

Şekil

1.1. İşgücü Çerçevesi Yaklaşımının Nüfusu Sınıflandırma Biçimi	18
1.2. Nispi Artı Nüfus Kategorileri ve Aralarındaki İlişki	39
1.3. İşgücü Çerçevesi Yaklaşımındaki Kategorilerin Nispi Artı Nüfus Yaklaşımıyla Yeniden Sınıflandırılması	49
1.4. Nispi Artı Nüfus ile Yedek İşgücü Ordusu Arasındaki İlişki	50
2.1. HHİA Soruları Üzerinden Aktif İşgücü ile Durgun Nüfusun Ayırıştırılması	68
2.2. HHİA Üzerinden Yedek İşgücü Ordusu (YİO 3) ve Farklı Biçimlerinin Belirlenmesi	74

Grafik

2.1. Aktif ve Yedek İşgücü Ordusuna Ait Temel Bulgular	76
2.2. YİO 1'e Ait Temel Bulgular	78
2.3. YİO 2'ye Ait Temel Bulgular	82
2.4. YİO 3'e Ait Temel Bulgular	86
2.5. Durgun Kesim ve Aktif İşgücü Ordusuna Ait Bulgular	90
3.1. Sektörel Ücretlerin Ortalamadan Farkları	117
3.2. Sektörel YİO Oranlarının Ortalamadan Farkları	118

Kısaltmalar

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri	
EUROSTAT	: The Statistical Office of European Union	Avrupa Birliği İstatistik Kurumu
HHİA	: Hane Halkı İşgücü Anketi	
ICLS	: International Conference of Labor Statisticians	Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferansı
ILO	: International Labor Office	Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: International Monetary Fund	Uluslararası Para Fonu
ISCO	: International Standard Classification of Occupations	Uluslararası Standart Meslek Sınıflandırma Sistemi
İŞKUR	: Türkiye İş Kurumu	
NACE	: Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne	Avrupa Topluluğunda Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflaması
NAIRU	: Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment	Enflasyonu Hızlandırmayan İşsizlik Oranı
OECD	: The Organization for Economic Co-operation and Development	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
TÜFE	: Tüketici Fiyat Endeksi	
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu	
YİO	: Yedek İşgücü Ordusu	

GİRİŞ

Yirmibirinci yüzyıl, neoliberal politikaların dünya genelinde yükseldiği, devletin görevlerinin asgariye indirildiği, serbest piyasa mekanizmasının her alanda uygulandığı, finansallaşmanın arttığı, işgücü piyasalarının kuralsızlaştırıldığı, küresel rekabetin teknoloji ve ucuz işgücüne dayandığı, genel olarak emek aleyhindeki politikaların uygulandığı yıllarla başlamıştır.

Emek sürecini denetleme ve kontrol altına almanın farklı mekanizmaları ve farklı sömürü biçimleri geliştikçe, işgücü piyasasının analizinde kullanılacak kavramlar, bu alanda sunulacak veriler için farklı istihdam ve işsizlik biçimlerinin tanımlanması şeklinde ortaya çıkmıştır. Başta ILO olmak üzere ülkelerin resmî istatistik kurumları, “gerçek işsizlik” oranlarının hesaplanması için farklı işsizlik ve istihdam türlerini tanımlamaya, işgücü piyasasının ve ülke ekonomisinin yapısı için bu kavramlara dikkat çekmeye başlamıştır. İş bulma ümidini kaybedenler, ev ve bakım işleriyle uğraşan kadınlar, mevsimlik işçiler gibi iş aramadığı hâlde çalışmaya hazır olanlar “işgücünün kıyısında olanlar” veya “ek/potansiyel işgücü” şeklinde; yarı zamanlı, esnek, güvencesiz ve kötü koşullarda çalıştığı için başka işler arayanlar ise “eksik ve yetersiz istihdam”, “kırılgan istihdam” şeklinde kavramlarla yeni işsizlik ve istihdam türlerini oluşturmuştur.

Bu yıllar aynı zamanda yine ILO tarafından dikkat çekilen, dünya ekonomilerinin ortalama büyüme performansına işsizlik oranlarındaki düşüşün eşlik etmemesinin “istihdam yaratmayan büyüme” sorunu üzerinden tartışıldığı yıllar olmuştur. Buna paralel olarak, belirsiz süreli işlerin, geçici işçilerin, ortalama çalışma

saatlerinin, esnek ve güvencesiz çalışma biçimlerinin, çalışan yoksulların artışına dikkat çekilmekte, ülkelere ait makro ekonomik göstergeler arasında işgücü piyasalarının yapısı ve işleyişi bu başlıklar üzerinden ele alınmaktadır.

Sömürü biçimleri farklılaşıp, işgücü piyasası kavramları karmaşıklaşırken emek sürecinin bulanıklaşması, Marx'ın kapitalist üretim biçiminin işçi sınıfı üzerindeki etkilerini sermayenin genel yasası olarak tanıtmamasını bir kez daha önemli kılmaktadır. Sermayenin bu genel eğilimini kapitalizme özgü nüfus yasası olarak tanımlayan Marx, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramlarıyla kapitalizmin bir yandan sermaye birikirken, diğer yandan sermayenin ihtiyaçlarına göre fazlalık hâline gelen bir nüfusu da biriktirdiğini analiz etmektedir. Bu analize göre işsizlik, kapitalizmin varlık ve devamlılık koşulu olarak zorunlu bir sonucudur ve sermaye birikimi bir yandan çalışan ve çalışmaya zorunlu olan nüfusu arttırmaya yönelik bir yandan da bu nüfusun bir kısmını sürekli olarak bu araçlardan yoksun bırakmakta, emeğin kontrol edilmesi ve denetim altına alınmasını sağlamakta, bu anlamda yoksulluğu da biriktirmektedir.

Bu tez çalışması işgücü piyasasının neoliberal politikalarla yeniden yapılandırılmasını kapitalist üretim biçimine özgü koşullarla değerlendirmekte, bu doğrultuda modern işgücü istatistiklerinin işaret ettiği gözlemi yeniden tanımlayarak işgücü piyasasının yapısı ve işleyişini kapitalist emek sürecinin gelişimi üzerinden ele almak ve Marx'ın nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramlarını somutlaştırmak ve güncellemek amacını taşımaktadır. Bu amaç doğrultusunda tez, birbirinden farklı olan ancak birbirini tamamlayan üç farklı makaleden oluşacak şekilde planlanmıştır. İlk bölüm birinci makaleden oluşmakta ve temelde ILO'nun işgücü çerçevesi yaklaşımı ile sınıflandırdığı nüfusu, nispi artı nüfusun sınıflandırma biçimi ile yeniden ele almakta,

nispi artı nüfusun akıcı, saklı, durgun ve yoksul biçimlerinin günümüzde hangi işgücü kategorilerine karşılık gelebileceği ve kimlerden oluştuğu tartışılmaktadır. İkinci bölüm, ikinci makaleyi ele almakta ve bu tartışmayı Türkiye işgücü piyasasına taşımaktadır. Bu bölümde Hane Halkı İşgücü Anketi verileriyle 2004-2013 yılları arasında Türkiye’de yedek işgücü ordusunun üç farklı ölçütü tanımlanıp değerlendirilmektedir. Son bölüm ise üçüncü makaleden oluşmakta ve yine aynı dönem için Türkiye işgücü piyasasının yapısını yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişki üzerinden ve sektörel boyutta ele almaktadır.

Çalışmanın ele aldığı tarihsel boyut doğrultusunda Türkiye’nin genel durumu, iktisadi ve işgücü piyasasının yapısı üzerinden ele alındığında, Türkiye’nin bu yıllarda dünya genelinde hüküm süren neoliberal yapıya hızlıca eklemlendiği söylenebilir. Buna göre Türkiye, 2000’li yıllara iktisadi krizle girmiş ve krizin yönetimi, IMF ile Dünya Bankası’nın yapısal uyum programlarına; ve emek sermaye arası bölüşüm süreci neoliberal politikalar doğrultusunda piyasa mekanizmasına teslim edilmiştir. Bu doğrultuda işgücü piyasasını ve tarımı etkileyen iktisat politikası araçları tasfiye edilmeye; bölüşüm ilişkileri emek aleyhinde giderek daha fazla bozulmaya başlamıştır (Boratav, 2007: 174).

Serbest piyasa uygulamalarıyla yapılan özelleştirmeler, mali piyasaların genişlemesi, denetimsiz finansal serbesti, dışa bağımlılık, dış pazarda rekabet gücünün ucuz işgücüne dayandırılması, gelir dağılımının bozulması, işgücü piyasasının kuralsızlaştırılması, esnekleştirilmesi, güvencesizleştirilmesi, taşeronlaşmanın artışı, çalışma koşullarını güvensizleştiren ve kötüleştiren uygulamaların yapılması bu yıllardaki ekonomi politikalarının genel özellikleri olarak sayılabilir.

Türkiye’de özellikle işgücünün yeniden düzenlenmesi; parçalanma, kuralsızlaştırma ve güvencesizleştirme üzerinden 2002 yılından sonra İş Kanunu’nda yapılan değişikliklerle şekillenmektedir. Bu yönde atılan en önemli adımlardan birinin, 2003 yılında kabul edilen 4857 sayılı İş Kanunu olduğu söylenebilir (bkz. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>). Bu kanunla özel istihdam büroları aracılığıyla geçici iş ilişkisinin kurulması kabul edilmiş, mevsimlik tarım işleri, ev hizmetleri, dönemlik işler gibi kısmi süreli, geçici, sözleşmeli işçilerin çalıştırılmasıyla taşeronluğun, esnek ve güvencesiz çalışma biçimlerinin yaygınlaştırılması kanunlaşmıştır.

Güvencesiz ve esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşmasını kanunlaştıran bir başka karar da, 2004 yılında kabul edilen, özelleştirmelerle işlerini kaybeden işçileri kapsayan ve sonrasında tarihe Türkiye’nin en büyük işçi direnişlerinden birisi olarak geçecek olan Tekel işçilerinin mücadele ettiği 4-C maddesidir (bkz. Bulut, 2010). Bu maddeye göre özelleştirme sürecinde işlerinden çıkarılan işçiler “geçici personel” statüsü ile bir yıldan az süreli ve geçici nitelikteki kamu hizmetlerinin yerine getirilmesini sağlamak üzere istihdam edilebilecektir. Bu maddeyle işçilere sosyal güvencesi olmayan, nitelik gerektirmeyen, işçileri sürekli göç halinde yaşamaya mecbur bırakan geçici işlerde asgari ücretle çalışmaları önerilmektedir (Oğuz, 2011: 9).

Bu gelişmelerin bir sonraki adımı, 2016 yılının sonlarına doğru kanunlaşan ve büyük ölçüde kadınları kapsayan yönetmeliğin özel istihdam bürolarının “kiralık işçi” çalıştırabilmesine olanak tanınmasıdır. Buna göre özel istihdam büroları, iş sözleşmesi devam eden işçinin hamilelik, askerlik, yıllık izin, hastalık gibi iş sözleşmesinin askıya alınması hallerinde, bu hallerin devamı süresince; mevsimlik tarım işlerinde veya

temizlik işleri, hasta, yaşlı ve çocuk bakım hizmetleri gibi ev hizmetlerinde süre sınırı aranmaksızın; işletmenin günlük işlerinden sayılmayan ve aralıklı olarak kısa süreli belirli işlerin yapılması amacıyla gördürülen işlerde en fazla dört ay süresince; işyerinde iş güvenliği açısından ortaya çıkan acil işlerin yürütülmesi hallerinde veya sel, yangın ve benzeri doğal afet durumlarında, terör olayları sırasında işletmenin gerekli üretimi yetiştirebilmesi gibi zorlayıcı sebeplerin ortaya çıkması halinde vb. sebeplerle (bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss170.pdf>) işçi kiralayabilecektir. Bu durumda iş güvencesinin ortadan kalktığı, işçinin, çalışmadığı dönemde genel sağlık sigortası primlerini kendisinin ödemesi gerektiği, sosyal güvenlik primleri sürekli kesintiye uğradığı ve az ödendiği için emekliliğin zorlaştığı yönetmelik; esnek, güvencesiz ve özellikle kadınların giderek daha az ücretle daha kötü koşullarda çalıştırılmasını meşrulaştırmaktadır.

İşgücü piyasasının kuralsızlaştırıldığı bu politikalarla birlikte neoliberalizmle giderek bozulan bölüşüm ilişkileri, yoksulluğun giderek arttığı, zenginlerin daha zengin olduğu bozuk bir gelir dağılımı ile kendini göstermektedir. Sermaye birikimi ile birlikte işsizlik ve yoksulluğun artışı, kamu müdahalesinin yoksullukla mücadele konusuna eğilmesiyle el ele giderken, bu konuda atılan adımlar işgücü piyasasının kuralsız ve güvencesiz özelliğini pekiştirmektedir. Bunun bir örneği olarak İŞKUR tarafından yürütülen bir proje olan “Toplum Yararına Çalışma Programı” gösterilebilir. 2005 yılında hazırlanan ancak yaygın olarak uygulaması 2009 yılını bulan bu program yeni bir istihdam biçimini taşeronluk sistemi üzerinden yaygınlaştırmayı hedeflemekte ve ucuz ve güvencesiz istihdamı “toplum yararı” adı ile kurumsallaştırmaktadır. Günde on saate varan çalışma süreleri, en fazla dokuz ay süreli sözleşme ile en fazla asgari ücret

üzerinden çalıştırılan işçiler, işçi sayılmadıkları için İş Kanunu'ndan doğan hiçbir hakka sahip olmamakta, önceden taşeron aracılığıyla yapılan işler bu program kapsamında bu işçilere yaptırılmakta; çevre düzenlemesi, temizlik, bakım, onarım, ıslah, ağaçlandırma, çevre temizliği, altyapı yenilenmesi gibi alanlarda geçici biçimde istihdam edilmektedir (bkz. Taşkiran, 2016).

İşgücü piyasasını yeniden düzenleyen politikalar, işçilerin sadece daha düşük nitelik gerektiren işlerde kayıt dışı, güvencesiz çalıştırılmaları ile değil, aynı zamanda kayıtlı işçilerin ve eğitim, sağlık gibi alanlarda nitelik gerektiren işlerin de kapsanmasıyla geniş bir uygulama alanına yayılmaktadır. 2003 yılında başlayan “Sağlıkta Dönüşüm Programı” ile özelleştirilen ve serbest piyasa mekanizmasına bırakılan sağlık hizmeti, işçi sayılmayan sözleşmeli sağlık personellerinin güvencesiz ve esnek biçimlerde çalıştırılmasıyla, Aile Hekimliği uygulaması üzerinden sağlık hizmetinin kâr ve rekabet odaklı hâle gelmesiyle sonuçlanmaktadır (Etiler, 2011; Gül ve Ergun, 2010). Benzer şekilde, eğitim hizmetinin özelleştirilmesiyle eğitim, lise ve üniversiteler kâr alanları hâline gelmektedir. Üniversiteler örneğinde, piyasa mekanizmasına uyumluluk gereği, “girişimci üniversite” modelleri gelişmekte, buna paralel olarak emek sürecinin de yeniden düzenlenmesi bu modellere uygun hâle gelmektedir. Başta 50/d maddesine dayalı olarak araştırma görevlisi kadroları olmak üzere tüm öğretim elemanlarının atanmaları geçici ve esnek biçimlerde yapılabilmektedir (Yücebaş, 2007).

Türkiye işgücü piyasasındaki bir başka önemli unsur iç ve dış göçtür. Kırsal alanda yaşayan ve tarımsal üretimi üstlenen nüfus, tarımsal üretimin giderek azalan payı ve tarımsal fiyatlardaki bozulmalar nedeniyle kente göç etmekte ve işsizlik ve istihdam

biçimlerinin farklı katmanlarını oluşturmaktadır (Sönmez, 2010). Bununla birlikte, Orta Doğu bölgesinde süren savaş ortamıyla Türkiye'ye sığınmacı, mülteci ve göçmen olarak göç edenlerin de kayıt dışı, çocuk yaşta ve kötü şartlarda çalıştırıldığı, başka ülkelere kaçak olarak gitmeye çalışan yüzlerce insanın hayatını kaybettiği bir süreç yaşanmaktadır.

Bununla birlikte, işçilerin toplu sözleşme, sendikal örgütlenme ve grev gibi hakları engellenmekte, sendikalı işçiler işlerinden çıkarılmakta, grevler yasaklanmakta ve bu temel haklar fiilen ortadan kaldırılırken sendikalar etkisizleştirilmeye çalışılmaktadır.

İşçilerin kâr, kazanç ve rekabet karşısında bir maliyet unsuru olarak görüldüğü kapitalizmde neoliberal politikalar doğrultusunda; işgücü piyasasının kuralılaşdırılması, sendikal örgütlenmenin engellenmesi, esneklik ve güvencesizlik, çalışma saatlerinin uzaması, ücretlerin düşmesi, çalışma koşullarının giderek kötüleşmesi, işçilerin daha sağlıksız ve güvensiz koşullarda çalıştırılması ve sonunda iş cinayetlerinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır. İş Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi, Türkiye'deki bu cinayetleri arşivlemekte ve raporlamaktadır. Bu raporlara göre (bkz. <http://www.guvenlicalisma.org/>) işçilerin sağlığını tehdit eden koşullarda, güvensiz, tedbirsiz ve aşırı çalıştırılmaları sonucu sadece 2016 yılında iki bine yakın işçi hayatını kaybetmiştir. 2002 yılından itibaren ise on sekiz bin dört yüz kırk bir işçi hayatını kaybetmiştir.

Türkiye, OECD'nin 2016 yılında güncellenen "Daha İyi bir Yaşam Endeksi"ne göre; eğitim, sağlık gibi hizmetlere erişim, iş-yaşam dengesi, cinsiyet eşitliği, çalışma

saatlerinin uzunluğu, çevre, güvenlik, barınma, gelir eşitliği, istihdam gibi başlıklarda 38 ülke arasında en son sıralarda yer almaktadır (bkz. <http://www.oecdbetterlifeindex.org/>).

Tüm bu gelişmeler ışığında Türkiye örneği üzerinden emek sürecinin nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu ile çözümlenmesi önem kazanmakta ve bu çözümlenme, işgücünün yeniden yapılandırılması sürecinde farklı biçimlere bürünen, kapitalist üretim biçimine özgü sömürü ilişkilerini nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun farklı biçimleri ile daha net bir biçimde izlenmesine olanak tanımakta, işçileşme biçimlerinin niteliği ve niceliği gözlemlenebilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Makale I: İşgücü İstatistiklerinden Nispi Artı Nüfusa Nüfusun Yeniden Sınıflandırılması

1.1. Giriş

İşgücü istatistikleri günümüzde işgücü piyasasına ait verileri neredeyse tüm dünyada benimsenen ortak bir kavramsal çerçeve içerisinde sunmaktadır. Belirli kavramlar üzerinden temsil edilen işgücü piyasası kategorileri, devletlerin resmî kurumları tarafından yapılan istatistikler aracılığıyla ölçülmektedir. Bu istatistikler sadece istihdam veya işsizlik oranlarını değil, aynı zamanda toplum ve nüfusun bu tanım ve yaklaşıma bağlı sınıflandırılma biçimini de yansıtmaktadır.

İşgücü istatistiklerinde benimsenen yaklaşım, çalışma çağındaki nüfusu istihdamda, işsiz ve işgücünün dışında olmak üzere üç temel kategoriye değerlendirmektedir. Bu kategoriler uluslararası standart kıstaslara göre belirlenmekte ve işgücü piyasası kavramları bu standartlara göre ölçülmektedir. İstatistiksel ölçüm ana akım iktisat kuramına bağlı olarak; işgücünün etkin kullanımı, iş arayanların iş bulma kapasitesi ve çalışma istekliliğine odaklanan işgücü çerçevesi yaklaşımı üzerinden yapılmakta, işgücü piyasası ve nüfus, üretim biçimine özgü tarihsel koşullardan bağımsız bir soyutlamayla ele alınmaktadır.

Kapitalist üretim biçiminin karmaşıktığı işgücü durumları, istatistikler için uluslararası standartlarla belirlenen işgücü kavramlarının tartışmalı bir hâle gelmesine

sebepler olurken, nispi artı nüfus kategorilerini oluşturmak için kullanılabilirler oldukça detaylı ve çeşitli veri setlerinin ortaya çıkmasıyla da sonuçlanmaktadır.

Marx'ın nispi artı nüfus yaklaşımında işgücü piyasası, tarihsel olarak üretim ve geçim araçlarına erişimi zorla engellenen insanların çalışma zorunluluğuna ve bu şekilde metalaşan emek gücü sonucunda ortaya çıktığı gerçeğine dayanmaktadır. Dolayısıyla işgücü piyasasının açıklanışını ve nüfusun sınıflandırılmasını kapitalist üretim ilişkilerine ve sermaye birikimi koşullarına dayandırarak yapmaktadır. Buna göre işgücü piyasası, istatistiksel ve ana akım kuramsal yaklaşımda olduğu gibi, işverenler ve üretim araçları sahipleriyle işçileri eşit bir mübadele alanında kabul eden istihdam kategorisinden ve boş zaman ile ücret arasındaki bireysel tercihleri sonucunda iş arayıp bulamayanları kapsayan işsizler kategorisinden oluşmamaktadır. Nispi artı nüfus, sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olan nüfusa göre artı (fazla) olan nüfus anlamına gelmektedir. Bu yaklaşıma göre nüfus ve işgücü piyasası, kapitalist üretim biçiminin oluşturduğu koşullarda üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı bir toplumun oluşturduğu kategorilerle tanımlanmaktadır.

Nüfusun işgücü istatistiklerinde ve nispi artı nüfus yaklaşımında sınıflandırılması iki farklı soyutlama düzeyinde gerçekleştirilmektedir. Bu çalışma Marx'ın soyutlama düzeyinden yola çıkarak istatistiklerdeki işgücü yaklaşımının nüfusu sınıflandırma biçimini değiştirmektedir. Çalışmanın nihai amacı, aynı kavramsal araçlarla farklı bir soyutlama düzeyinde alternatif bir sınıflandırma sunmaktır. Bu doğrultuda modern işgücü istatistiklerinde kullanılan kategorilerin nispi artı nüfusun akıcı, saklı, durgun ve yoksul kategorilerinden hangisine karşılık geleceği araştırılmaktadır.

Mevcut yaklaşımı başka bir soyutlama düzeyinde ele almanın bazı kısıtlamalar getirdiği şüphesizdir. Burada mevcut veriler üzerinden farklı bir yaklaşımla toplumsal sınıflandırmanın boyutu değiştirilmekte, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu bu kısıtlamayla belirlenmektedir. Ancak bu çalışma, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun değerlendirilmesinde kısıtların kaldırılabilceği sonraki çalışmalara temel oluşturmakta ve bu kavramların gözlemlenebilir verilerle sunulmasına, bu anlamda somutlaştırılmasına katkıda bulunmaktadır.

İlk kısımda modern işgücü istatistiklerinin nüfusu sınıflandırma biçimi ve kavramların tanımları, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün oluşturduğu standartlar çerçevesinde ele alınmaktadır. İkinci kısımda istatistiklerin gelişimi, işsizlik yaklaşımının tarihsel ve kuramsal olarak nasıl değiştiği üzerinden incelenmektedir. Bu kısımda çeşitli ülkelerin istatistik kurumları ve Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferanslarının (ICLS) kararlarından, bunun yanında, çeşitli ülkeler için yapılan akademik çalışmalardan yararlanılmaktadır. Genel yaklaşıma örnek teşkil etmesi ve bu yaklaşımda belirleyici olması bakımından nüfus sayımlarında anket yöntemini kullanan ABD istatistikleri temel alınmaktadır. Üçüncü kısımda Marx'ın sermaye birikimi dinamikleriyle açıkladığı ve kapitalizme özgü nüfus yasası olarak tanımladığı nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımı ele alınmakta, sermaye birikimi ve işgücü piyasası arasındaki ilişki açıklanmakta ve nispi artı nüfusun aldığı farklı biçimler tanımlanmaktadır. Son kısımda nüfus, nispi artı nüfus yaklaşımına göre yeniden sınıflandırılmakta, üretim/geçim araçları sahipleri, aktif işgücü ordusu ve nispi artı nüfus şeklinde üç kategoriye ayrılmakta ve hangi kategorilere hangi işgücü durumlarının karşılık gelebileceği tartışılmaktadır.

1.2. Modern İşgücü İstatistiklerinde Nüfusun Sınıflandırılma Biçimi

İşçi sayısı ve işçilerin uğraşları gibi işgücü piyasasına ait bilgilerin toplanması, ücretli emeğin ortaya çıkmasıyla birlikte ilgi gösterilen bir alan olmuştur. Ancak işgücü istatistiklerinin günümüzdeki halini alması uzun yıllar ve değişimlerle gerçekleşmiştir.

Kapitalist üretim biçiminin tarihsel gelişimiyle birlikte işgücü piyasasının işleyişinin kuramsallaştırılması ve bu kuramsal çerçevede tanımlanan kavramların ölçümü de değişmektedir. Özellikle işsizliğin hem toplumsal hem siyasi bir sorun olarak gelişmesi, kuramsal ve istatistiksel gelişmelerin de tartışmalı olmasına neden olmaktadır. Bu tartışmayı izlemek, aynı zamanda işgücü piyasasının zaman içerisinde nasıl ele alındığını, buradaki işleyişin nasıl tanımlandığını ve toplum ve nüfusun belirli bir kuramsal çerçevede nasıl sınıflandırıldığını anlamaya olanak tanımaktadır.

İşgücü istatistikleri nüfusu belirli tanımlamalar çerçevesinde kategorilere ayırarak işgücü piyasasına ait veriler sunmaktadır. Günümüzde ILO tarafından standartlaştırılmış tanımlar neredeyse tüm dünyada temel olarak alınmakta ve istatistikler, işgücü piyasasına ait temel göstergeler¹ çerçevesinde bu tanımlamaya bağlı olarak oluşturulmaktadır.

Mevcut istatistiklerde benimsenen yaklaşımın nüfusu sınıflandırma biçimi işgücüne dâhil olup olmama üzerinden yapılmakta ve bu sebeple "işgücü çerçevesi yaklaşımı" olarak anılmaktadır. Buradaki ilk sınıflandırma nüfusun iktisaden aktif olarak

¹ İşgücüne katılma oranı, istihdam oranı, işteki durumu (ücretli-maaşlı, işveren, kendi hesabına çalışan, ücretsiz aile işçisi ve son ikisinin oranını gösteren kırılğan istihdam), sektöre göre istihdam, mesleğe göre istihdam, yarı zamanlı işçiler, çalışma süresi, kayıt dışı istihdam, işsizlik, genç işsizliği, uzun dönemli işsizlik, zamana bağlı eksik istihdam, işgücüne dâhil olmayanlar, eğitim durumu, ücret ve işgücü maliyeti, işgücü verimliliği, yoksulluk-gelir dağılımı ve çalışanlar. Ayrıntılar için bkz. "Guide to Understanding the KILM (İşgücü Piyasasının Temel Göstergelerini Anlama Rehberi)"; [http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_422091 .pdf](http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_422091.pdf)

tanımlanan kısmı üzerinden yapılmaktadır. İktisaden aktif nüfus belirli bir referans dönemi boyunca Birleşmiş Milletler Milli Gelir, Muhasebe ve Denge Sistemleri'nde tanımlanmış iktisadi mal ve hizmetlerin üretimi için gerekli olan işgücü arzını besleyen kadın ve erkekler² olarak tanımlanmaktadır (ILO, 1990: 11). Aktif nüfus belirlenen minimum yaşın (genellikle 14, 15) üzerindeki nüfusu kapsamakta, bu anlamda çalışma çağındaki nüfus olarak da adlandırılmaktadır. Bir sonraki sınıflandırma, aktif nüfusun cari faaliyetine göre yapılmakta ve “cari aktif nüfus”, diğer adıyla işgücü belirlenmektedir³.

İşgücü, istihdamda olanlarla işsizleri kapsamakta; bunların dışında kalan nüfus ise işgücüne dâhil olmayanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. İstihdam edilenler, ücretli istihdam edilenlerle kendi hesabına çalışanlardan oluşmaktadır. Ücretli istihdam, ücret ya da maaş karşılığı bir işte çalışan insanları ve işle resmî bir bağlantısı olduğu halde geçici olarak iş başında bulunmayanları kapsamaktadır. Kendi hesabına çalışanlar;

² Burada önemli bir tartışma konusu iktisadi faaliyetin nasıl tanımlandığıdır. İktisadi mal ve hizmet üretimi çoğunlukla piyasaya dönük faaliyetlerden oluşmakta, buna kısmi olarak kişisel tüketime yönelik birincil mal üretimi ve işlemesi de dâhil edilmektedir. Ancak, toplumsal cinsiyet rollerine dayalı olarak kadınlara yüklenen ev içi üretimi ve eve ait faaliyetler iktisadi faaliyet olarak tanımlanmamakta ve işgücü anketlerinde bu sebeple kadınların işgücüne katkıları göz ardı edilmektedir. Bu konu özellikle görünmeyen emek kavramsallaştırmasıyla literatürde yer almakta ve kadınların hane içi karşılıksız emeği görünür kılınmaya çalışılmaktadır. Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve çeşitli ülkelerin istatistik kurumlarının son zamanlarda yürüttüğü zaman kullanım araştırmaları bu konuda ev işlerinde harcanan zamanın cinsiyete dayalı eşitsizliğini saptamakta ve kadınların karşılıksız emeğinin boyutunu göstermektedir. Türkiye’de ise zaman kullanım araştırması olarak TÜİK’in 2006 ile 2014-2015 yılları için yaptığı “Zaman Kullanım Anketi”ne ait istatistikler bulunmaktadır. Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) Platformunun Türkiye ve dünyadan çeşitli zaman kullanım araştırmalarına dayanarak hazırladığı bilgi notu için bkz. <http://docplayer.biz.tr/6369250-Haneici-karsiliksiz-emek-1-keig-platformu-nedir.html> ve daha ayrıntılı bir rapor için bkz. Başak vd. (2013). Bu konuda genel bilgi veren derlemeler için ise bkz. Acar-Savran ve Demiryontan (2016) ile Dedeoğlu ve Öztürk (2010).

³ ILO, istatistiklerde kullanılan bu ölçüt dışında aktif nüfusun bir ölçütü olarak “genellikle aktif nüfus” kavramını da önermektedir. Genellikle aktif nüfus da cari aktif gibi istihdamda/işsiz/işgücünün dışında şeklinde aynı üç kategoriye göre sınıflandırılmaktadır; fakat kişilerin istihdamda, işsiz ya da aktif olup olmadığını belirlerken (öncelik prensibi yerine) bir yıl gibi uzun bir referans döneminde bu kategorilerde geçirilen sürenin uzunluğu baz alınmaktadır. Ayrıntıları için bkz. ILO (1990: 47-67).

kazançlarını kâr elde ederek sağlayanlar (işverenler ve kendi işinde çalışanlar) ya da aile kazancı karşılığı çalışanlar (ücretsiz aile işçileri) ile kendi işyerine sahip olan ancak geçici olarak işte bulunmayanlardan oluşmaktadır. Kendi hesabına çalışanların işverenler ve kendi adına çalışanlar şeklinde ayrılması, temel olarak, kendisi adına işçi çalıştırma durumu üzerinden yapılmaktadır. İşsiz tanımı ise, referans döneminde işi olmama, iş başı yapmaya hazır olma ve iş arama kriterlerine dayandırılarak yapılmakta, işsiz kategorisi için bu üç kriterin de sağlanması gerekmektedir (ILO, 1990: 36).

Nüfusun bu kategoriler altında sınıflandırılması için işgücü çerçevesinde uygulanan kuralların üç temel özelliği bulunmaktadır: referans dönemi, faaliyet prensibi ve öncelik kuralları. Bu özelliklere göre, referans dönemi zamanın belirli bir anında işgücü arzını yansıtacak ölçüde kısa olmalı (bir hafta gibi), bu kısa referans döneminde kişilerin temel faaliyetleri (çalışma, iş arama, aktif olmama) belirlenmeli ve bu temel faaliyete göre kişilerin sadece bir kategoriye dâhil olmasını garanti edecek şekilde öncelik prensibi⁴ uygulanmalıdır (ILO, 1990: 36).

İşgücü çerçevesi davranışçı bir yaklaşıma dayanmakta ve nüfusu kişilerin cari faaliyetlerine göre sınıflandırmaktadır (Hauser, 1949: 340). Bu yaklaşım doğrultusunda referans haftasında belirli bir faaliyette bulunanlar (çalışmak ve çalışmıyorsa da iş aramak gibi) işgücüne dâhil edilmekte, bu faaliyetlerde bulunmayanlar ise işgücünün dışında kabul edilmektedir.

Bu sınıflandırmada oldukça tartışılan “iş arama faaliyeti”, işgücünün bir parçası olan işsizler ile işgücüne dâhil olmayanları ayırmakta yetersiz ve kısıtlayıcı olduğu için,

⁴ Buna göre üç kategorinin öncelik sıralaması, istihdamda – işsiz – işgücüne dâhil olmayan şeklinde yapılmalıdır.

bu kıstasın 1982 yılında belirli koşullar altında esnekleştirilebileceğine karar verilmiştir. Büyük ölçüde az gelişmiş ülkelerin işgücü piyasaları dikkate alınarak oluşturulan bu revizyona göre, geleneksel iş arama yöntemlerinin geçerli olmadığı, işgücü piyasasının büyük ölçüde örgütlenmemiş olduğu, işgücü fazlasının massedilmesinin yetersiz olduğu ve işgücünün büyük ölçüde kendi hesabına çalışanlardan oluştuğu durumlarda işsiz kategorisi için iş arama kıstası göz ardı edilebilmektedir (ILO, 1990: 105).

Bu şekilde her ülke kendi işgücü piyasası özelliklerine göre standart işsizlik tanımını genişletebilecektir. Fakat ILO'ya göre bu esneklik işsizlik kategorisi için iş arama kıstasının tamamen ortadan kaldırılması şeklinde değil, kısmi olarak yapılmalıdır. Buna göre iş arama kıstası sadece belirli sebeplerle iş aramayan ve çalışmaya hazır olanlar için esnetilmeli ve standart tanımlar/ölçümler yanında alt kategori şeklinde sunulmalıdır. Bu alt kategori esnekleştirme şartlarının sağlandığı durumlarda işsiz kategorisine, şartlar sağlanmıyorsa da işgücüne dâhil olmayanlar kategorisine eklenmelidir. Bu anlamda alternatif tanım ve ölçümler, karışıklık yaratmaması amacıyla uluslararası standartlara ek ve tamamlayıcı olarak yer almalıdır (ILO, 1990: 106; Hussmanns, 2007: 16). Bunun sonucunda, iş aramayıp çalışmaya uygun/hazır olanlar, iş aramama sebeplerine göre işgücü istatistiklerinde yer almaya başlamış ve standart istihdamda/işsiz tanımlarına uymayan bazı durumlar için işgücüne "marjinal olarak bağlı" olanlar şeklinde ayrı bir kategori tanımlanmıştır. Standart sınıflandırmada bir kişi istihdamda veya işsiz değilse iktisaden aktif olmayan nüfusa dâhil edilmekte, başka bir deyişle işgücünün dışında sayılmaktadır. Genel olarak standart tanımlardan bir tanesi genişletildiğinde kişi iktisaden aktif olarak sayılabiliyorsa bu kişinin "işgücünün

kıyısında” veya “işgücüne ek” olması anlamında işgücüne marjinal olarak bağlı olduğu kabul edilmektedir (ILO, 1990: 109).

İşgücüne marjinal bağlı olanlar; iş bulma ümidi olmama⁵, ev işleriyle meşgul olma, ailevi sebepler, mevsimlik çalışma, öğrencilik, emeklilik, hastalık gibi sebeplerle iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olanları kapsamaktadır. Benzer şekilde iş arayan fakat referans haftasında iş başı yapamayacak olanlar da bu kategoriye eklenebilmektedir (ILO, 1990: 109, 113). Standart tanımlara göre işgücünün dışında kabul edilen bu nüfus, işgücü piyasasına girme olasılığı açısından değerlendirildiğinde; çalışmak isteyenler, iş aramasından ve işe başlamaya (referans haftası içinde) uygun olmamasından bağımsız olarak, “potansiyel/ek işgücü” şeklinde tanımlanmaktadır (ILO, 2013: 63).

Günümüz istatistiklerinde benimsenen sınıflandırma biçiminin bir başka özelliği işgücünün kullanımına odaklanmasıdır. İstatistikler iktisaden aktif nüfusu, işsizliği ve istihdamı ölçerken aynı zamanda mevcut insan gücü ve emeğinin ne ölçüde (etkin) kullanıldığını ölçmektedir (Husmanns, 2007: 1). Bu bakımdan istatistiklerde işgücünün eksik kullanımı konusu ön plana çıkmaktadır. İşgücü çerçevesi yaklaşımında işsizlik ölçümünün, aslında toplam iş açlığını ölçtüğü kabul edilmekte ve buna tamamlayıcı olarak istihdam edilen nüfusun üretken kapasitesinin eksik kullanımını yansıtan eksik istihdam kavramı önerilmektedir. 1998 yılında yapılan on altıncı ICLS, eksik istihdam kavramını uluslararası standart olarak iki biçimde ifade etmektedir: zamana bağlı eksik istihdam ve yetersiz istihdam. Zamana bağlı eksik istihdam, referans haftasında istihdamda olan, esas işinde belirli bir saatten daha az süre çalışan (yarı zamanlı vb.),

⁵ Uzun süre iş aradığı hâlde bulamayan veya kendi vasıflarına/yaşına uygun bir iş bulamayacağını düşünen “cesareti kırılmış” işçiler, iş bulma ümidi olmayanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır (ILO, 1990, s. 107).

daha fazla süreli çalışmaya istekli ve hazır olduğunu belirten kişileri kapsamaktadır. Yetersiz istihdam ise, istihdamda olan kişinin esenliğiyle ilgili çeşitli sebeplerle (işin vasıflarına uygun olmaması, düşük ücret, uzun saatler, güvencesizlik, vb.) mevcut işini değiştirmek isteyen, iş arayan ve işe başlamaya hazır olan kişileri kapsamaktadır (ILO, 1998).

2013 yılında yapılan on dokuzuncu ICLS’de “işgücünün eksik kullanımı”; işsizlik, zamana bağlı eksik istihdam ve potansiyel işgücünün (marjinal bağlılar) toplamı şeklinde ifade edilmektedir (ILO, 2013: 61).

Bu bilgiler ışığında temeli 1980’lerde atılan işgücü çerçevesi yaklaşımının günümüzdeki nüfusu sınıflandırma biçimi ve kategorileri genel olarak Şekil 1.1’de özetlenmektedir.

Kapitalist üretim biçiminin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan yeni ve esnek istihdam biçimleri zorunlu olarak işgücü istatistiklerinin daha derinlemesine, kapsayıcı ve bu açıdan daha karmaşık ve esnek olmasını gerektirmiştir. İşgücü istatistiklerinin dünya çapında standart olarak değişiminin neoliberal politikaların uygulanmaya başladığı 1980’lere denk gelmesi bu bakımdan anlamlı görünmektedir. Özellikle kısmi zamanlı, geçici, mevsimlik, düzensiz ve güvencesiz istihdam biçimleri, işsiz ve istihdam kavramlarını heterojenleştirmiştir (Özkaplan, 1999: 74). Dolayısıyla işsizliğin biçimi ve algısı değişikçe istatistiklerin işgücü ve işsizlik tanımları da esnekleşmektedir. Bu tarihten geriye, istatistiklerin yeni oluşturulmaya başladığı döneme bakıldığında kapitalist üretim biçiminin nasıl geliştiği daha açık görülebilmektedir. Özellikle işsizlik yaklaşımının değişimini izlemek hem tarihsel hem kuramsal açıdan oldukça açıklayıcı olmaktadır.

1.3. İşsizlik Yaklaşımının Tarihsel ve Kuramsal Değişimi

Modern işgücü istatistiklerinde işi olmayan, iş arayan ve işe başlamaya hazır olanları tanımlayan işsizlik kelimesinin gündelik dilde (İngilizce ve Almanca'da) yaygın olarak kullanılmaya başlaması dahi 1890'lı yıllara denk gelmektedir. Bu tarihten önce, serbest veya boşta olan anlamındaki kelimeler dışında işsizlikle ilgili olarak, istihdam isteği veya gönülsüz başıboşluk gibi söylemler kullanılmaktadır (Garraty, 1986: 4).

Bu söylemlere paralel olarak işgücü piyasasının incelenmesinde de işsizliğin bu tarihlerde henüz öne çıkan bir konu olmadığı görülmektedir. İşgücü piyasasına dair ülke çapındaki ilk istatistikler, 1800'lerde sadece çalışan nüfusu belirlemeye yönelik yapılmıştır ve günümüzdeki yaklaşım ve tanımlara ulaşılması, ücretli emeğin tarihine kıyasla yakın bir zamana, 1930'lardan sonraya denk gelmektedir.

Bu tarihe kadar işgücü piyasası ilk olarak nüfus sayımlarından ve bazı ülkelerde sendika veya iş kurumlarına yapılan kayıtlardan belirlenmeye çalışılmıştır. Ülkelerin ölçüm yöntemleri birbirinden farklılaşsa da işsizliğe ve işgücü piyasasına genel yaklaşımın aynı olduğu ve tarihsel olarak aynı şekilde geliştiği görülmektedir. Bu sebeple işsizlik istatistiklerinin tarihsel gelişimi, hem genel yaklaşıma örnek teşkil etmesi, hem de genel yaklaşımda belirleyici olması bakımından nüfus sayımlarında anket yöntemini kullanan ABD istatistikleri üzerinden izlenebilmektedir.

ABD'de çalışan nüfusu ölçmeye yönelik ilk girişim 1820'de yapılan nüfus sayımında tarım, ticaret ve üretim alanlarında çalışanların (köleler dâhil) sayılmasıyla gerçekleştirilmiştir. On yılda bir yapılan nüfus sayımlarında 1870'e gelindiğinde, saptama yöntemindeki toplumsal sınıflandırma biçimi, kazanç getiren bir işte (gainful occupation) çalışıp çalışmama üzerine kurulmuştur. Buna göre "genellikle" ücret veya

ticari kazanç elde ettiği bir işte çalışan ya da pazarlanabilir malların üretimine katkıda bulunanlar, kazanç elde eden işçiler olmaktadır. Nüfusu kazanç elde eden işçiler ve bunun dışındakiler olarak iki büyük kategoriye ayıran ve daha sonra “kazanç getiren iş yaklaşımı” olarak adlandırılan bu ölçüm biçimi, modern işsizlik istatistiklerindeki işgücü çerçevesi yaklaşımının benimsenmesine kadar çoğu ülkede aynı şekilde devam etmiştir (Hauser, 1949: 339-340).

İşsizlik ilk defa 1880 sayımında on yaşından büyük olup kazanç getiren bir işle iştigal edenlere anket yılı içerisinde kaç hafta çalışmadıkları sorusu yöneltilerek saptanmaya çalışılmıştır. İşsizlik soruları bu yöntemde sadece kazanç elde eden işçilere sorulmakta ve dolayısıyla birçok insan anket dışında bırakılmaktadır. 1910 yılında bu sorular sektör ve sınıf (ücretli işçi veya kendi hesabına çalışan) bilgisini içerecek şekilde genişletilmiş ve anketlere kişilerin istihdam durumunun (işçi/işsiz) ne olduğu sorusu eklenmiştir. 1920 yılında iktisadi durgunluk ve ekonominin kötüye gitmesi sebebiyle, “ironik bir şekilde” sayımlarda işsizlik sorularına yer verilmemiş, daha ayrıntılı ve kapsamlı ölçümler için işgücü piyasası istatistiklerinin geliştirilmesine karar verilmiştir (Card, 2011: 552-553).

1929 Büyük Bunalımı sonrasındaki kitlesel işsizlik, hem kamuoyunun hem de devletlerin ilgisinin işsizliğe yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bu tarihten sonra işgücü istatistiklerinde yapılan değişiklikler, günümüzdeki istatistiklerin ve işsizlik yaklaşımının temelini oluşturmaktadır. Bu değişimle birlikte işsizlik kategorisi, insanların “çalışmaya uygunluğu”nu ve “istekliliğini” esas almaya başlamıştır.

1930 yılında yapılan işsizlik anketlerinde de ilk olarak önceden sorulan sektör, sınıf ve istihdam durumu sorularına yer verilmiştir. Önceki anketlere ek olarak bu

sayımda ilk defa, anket gününden önceki gün istihdamda olmayanlara çalışmaya uygun olup olmadıkları, iş arayıp aramadıkları, ne kadar süredir işsiz oldukları ve işsizliğin nedenleri gibi sorular getirilmiştir. Bu sorulara verilen yanıtlara göre işsizlik tanımı iki kategoriye ayrılmıştır. Buna göre işsiz olup çalışmaya uygun olan ve iş arayanlar “A Sınıfı” olarak işaretlenmiş, işten çıkarılan ve henüz iş aramayanlar ise “B Sınıfı” olarak işaretlenmiştir (Card, 2011: 553).

Revize edilen anketlerle birlikte iki kategoriye ayrılan işsizlik tanımı, 1937 yılına gelindiğinde iyice sınırlandırılmış ve B Sınıfı işsizlik kategorisi ortadan kaldırılmıştır. Bunun yerine eksik istihdam araştırması yapılmış ve yarı zamanlı çalışıp daha fazla çalışmak isteyenler eksik istihdam edilenler şeklinde değerlendirilmiştir. Bu sayımda anket haftasında çalışmayanlara çalışmak isteyip istemedikleri, eğer çalışmak istiyorlarsa çalışmaya uygun olup olmadıkları ve aktif olarak iş arayıp aramadıkları sorulmuştur. Artık yeni yaklaşıma göre sadece bu son iki soruya “evet” cevabı verenler işsiz olarak sayılmaya başlamıştır. Her ne kadar 1939 yılında iş aramama nedeni sorulmaya başlanmış ve hasta olanlar ile uygun iş olmadığını düşünenler (günümüzdeki iş bulma ümidi olmayan işçiler) de işsiz sayılmışsa da, 1945 yılında tekrar revize edilen anketler iş aramama nedenini sormayı bırakmış ve iş bulma ümidi olmayanlar, işsizlik tanımından ve sayımlarından dışlanmıştır. Bu tarihlerde aynı zamanda eksik istihdam araştırması da terk edilmiş, işsizlik istatistikleri giderek iş arama kıstasına yoğunlaşmaya başlamıştır (Card, 2011: 554-555).

Bu gelişmelere paralel olarak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)’nün yürüttüğü Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferanslarının (ICLS) raporlarında da benzer dönüşümler izlenebilmektedir. 1925 yılında düzenlenen ikinci ICLS’de işsizliğin tanımı,

kazanç getirici faaliyet yaklaşımına uygun şekilde çalışma esasına dayanarak yapılmakta, işsiz sayılmanın gerekli ve yeterli koşulunun hastalık veya zorunlu sebepler dışında “en az bir gün işte bulunmama” olduğu belirtilmektedir (ILO, 1925: 72). 1947 yılında yapılan altıncı konferansın raporunda ise işsiz kelimesinin yanında “iş olmayan ve iş arayan” ibaresi yer almaktadır (ILO, 1948: 54).

ABD ve ILO raporlarında olduğu gibi diğer ülkelerde de işsizliğin saptanmasında aynı yaklaşımların benimsendiği görülmektedir⁶. İşsizlik istatistikleri genel olarak 1800’lerin ikinci yarısından İkinci Dünya Savaşı’na kadar büyük ölçüde ücretli çalışmaya dayanan kazanç getiren iş yaklaşımına göre tutulmuş, savaş sonrası dönemde ise belirgin bir değişimle iş arama ve çalışmaya hazır olma esasına dayanır hale gelmiştir.

Bu değişimin bir göstergesi de, 1940’lı yılların öncesinde isteğe bağlı işsizlik sigortası başvurularının, bu tarihlerden sonra zorunlu hâle getirilmesidir. Bu zorunluluk, işsizlik ödeneği alabilmek için iş ve işçi bulma kurumlarına kayıt yaptırmayı içermekte ve aynı zamanda işsizliği çalışma istekliliği ve iş arama koşuluyla değerlendiren yaklaşımla uyum içinde görünmektedir. Bu durum, İngiltere gibi işsizliği anketler yerine büyük ölçüde kayıtlar üzerinden ölçen ülkelerde iyice belirginleşmektedir. İngiltere örneğinde 1920-1930 yıllarındaki aylık işsizlik ölçümlerinde kullanılan işsizlik ödeneklerini almak için "gerçek anlamda iş arıyor olmak" koşulu getirilmiştir. 1948 yılında ise resmi kurumlara işsiz olarak kayıt yaptıranların sayımı, işsizlik ödeneği alıp

⁶ Avustralya, Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, Almanya, Hollanda, Norveç ve İsveç üzerine ayrıntılı işsizlik istatistikleri için bkz. Galenson ve Zellner (1957: 439-584).

almadığına bakılmaksızın iş arayan, çalışmaya yeterli ve uygun olanları kapsamaya başlamıştır (Denman ve McDonald, 1996: 8).

Bu şekilde modern işsizlik istatistiklerinde kabul edilen, bir kişinin ya istihdam edildiği, ya iş aradığı ya da işgücünün dışında olduğu işgücü çerçevesi yaklaşımının temeli atılmıştır. Yıllar içinde istatistiklerden izlenebilecek işsizlik tanımlarının değişimi ABD örneklenerek genel bir şekilde aşağıdaki tabloda (Tablo 1.1) özetlenmektedir.

Tablo 1.1. İstatistiklerdeki İşsizlik Tanımının Tarihsel Değişimi

Kazanç Getiren İş Yaklaşımı	İşgücü Çerçevesi Yaklaşımı				
	1880 - 1920	1920-1930	1930 - 1940	1940 - 1945	1945 - 1980
Kazanç elde eden işçi olup işbaşında olmayan	İşi olmayıp çalışmaya uygun olan ve iş arayan (ABD: A Sınıfı) İşten çıkarılmış olup henüz iş aramayan (ABD: B Sınıfı)	İşi olmayan, çalışmak isteyen, çalışmaya uygun olan, İş arayan	İşi olmayan, İş arayan ve çalışmaya hazır olan (ABD: İş aramama sebebi hastalık veya uygun iş olmadığını düşünmek olan)	İşi olmayan, çalışmaya uygun/hazır olan, İş arayan	Standart işsizlik tanımı yanında genişletilmiş/ esnekleştirilmiş işsizlik tanımları (İşgücüne marjinal bağlı olanların işsizlik tanımına eklenebilmesi)

İstatistiklerdeki bu değişim günümüzde de devam eden pek çok tartışmaya konu olmuştur. İşsizlik istatistiklerinin kuramsal bir işsizlik tanımı üzerine inşa edilmek yerine, işsizliği daha çok kavramsal bir yaklaşım olarak ele aldığı düşünülmektedir. Bu durum özellikle net bir işsizlik tanımını ortaya koyamayan iktisadi kuramın yetersizliğine bağlanmaktadır. İktisatçıların genellikle işsizliğin kaynağı ve açıklanması

üzerine teorik modellemelere odaklandığı, işsizliğin tanımlanması ve ölçülmesi sorununu büyük ölçüde istatistikçilere ve bürokratlara bıraktığı (Card, 2011: 556) düşünülmektedir. İşsizliğin ölçümü, görevleri politika yapıcılara öneri getirmek olan insanlar tarafından yapıldığı için de, iş arama gibi kuramsal temeli olmayan kriterler üzerinden değerlendirildiği ve ölçümün asıl kaygısının analitik veya kuramsal olmaktan çok işlevsellik, objektiflik ve ölçülebilirlikle ilgili olduğu (Long, 1942: 28-29; Bancroft, 1957: 63-65) düşünülmektedir.

Bu eleştirilere karşılık olarak istatistiksel gözlemin zaten işlevsellik, objektiflik ve ölçülebilirlik gibi özelliklere sahip olmasının beklenmesi gerektiği, bu sebeple asıl önemli olanın kuramsal bir tanımlamadan ziyade bu tanımlamanın yerine geçebilecek akla yatkın ve kapsayıcı bir yaklaşımın olduğu da (Webb, 1939; Hauser, 1949) düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda işgücü çerçevesi yaklaşımının üstünlüğü, tam da iş arama faaliyeti gibi objektif, ölçülebilir ve işlevsel bir kıstasa sahip olması üzerinden savunulmaktadır.

İstatistiğin basit bir gözlemin ötesinde belirli bir düşünce sistemini ve kuramsal bir temeli de taşıması gerektiği düşünüldüğünde, işsizlik istatistiklerinin kuramsal bağlarının çok da zayıf olmadığı söylenebilir. Klasik ekonomi politiğin işsizlik anlayışı, sermaye birikimi koşullarına bağlı olarak ücret farklılığına dayalı düzensiz istihdam üzerinden açıklanmaktadır. Adam Smith'le (1776) başlayan düzensiz istihdam anlayışında, ortalamanın üzerine çıkan ve farklılaşan kâr ve/veya ücretler, serbest rekabet çerçevesinde bu alana yönelen sermaye ve işçiler ile tekrar ortalama oranlarına dönerler. Dolayısıyla işçilerin daha yüksek ücretli işlere yönelmesiyle istihdam sürekli ve kalıcı olmayan bir özelliğe sahiptir ve işsizlik; konjonktürel olarak işgücü arzının

işgücü talebini aşmasıyla açıklanır. Buna göre, işgücü piyasasında tam istihdam varsayımı açıkça yer almamakla birlikte, sermaye birikiminin hızlanma oranıyla (ulusal zenginliğin sürekli artış göstermesi), işgücüne olan talebin bu oranda artacağı ve piyasada arz-talep eşitliği sağlanacağı yaklaşımı benimsenmektedir⁷ (Smith, 2001: 55-66). Malthus (1798) ise işsizliği geçim kaynaklarından daha fazla artan nüfus sonucu ortaya çıkan doğal bir seçim yasası olarak açıklamakta ve nüfus (işgücü arzı) fazlasının yoksullukla birlikte nüfus artış hızındaki düşmeyle dengeye geleceğini savunmaktadır. Malthus'un artı nüfus teorisine dayalı işsizlik tanımlaması, piyasa işleyişinin ve hareketlerinin bir sonucu olarak düşünülen işsizliği, bir doğa kanunu olarak açıklamaya yönelmektedir. Bu düşüncenin hemen kabul görmesinin sebebi ise, üst sınıflara yoksullukla mücadele ve toplumsal ilerleme konusundaki sorumluluklarından kurtulma olanağı sağlaması olduğu (Mills, 1917: 15) savunulabilmektedir.

Neoklasik iktisat kuramı da, metodolojik ve kuramsal olarak (klasik) ekonomi politikten günümüze uzanan büyük bir kopuşu temsil etmekle birlikte⁸ piyasada arz-talep dengesini, tam istihdam varsayımını kuramsallaştırarak devam ettirmiştir. Emek-değer kuramının yerine fayda-değer kuramını benimseyen neoklasik yaklaşımda işgücü arzı bir tüketici problemi olarak ele alınmakta ve azami fayda elde etme amacıyla olan

⁷ Bu konuda Ricardo'nun üretimde makinelerin kullanıma girmesiyle işgücü talebinde azalma olabileceğini, işten çıkarmaların yaşanabileceğini ve bu işçileri farklı iş kollarına ve sektörlere çekebilecek istihdam olanaklarının da olmayabileceğini, bu sebeple makinelerin genel yararlılığı yanında, talep miktarına kıyasla emeği bir fazlalık hâline getirmesi anlamında "nüfus fazlası" yaratabileceğini söylemesi, klasik ekonomi politiğin istihdam ve işsizlik yaklaşımında farklı ve önemli bir katkıyı yansıtmaktadır. Ayrıntıları için bkz. Ricardo (2008: 347-357).

⁸ Neoklasik yaklaşım, klasik ekonomi politiğin makro boyutta ve dinamik bir çerçevede incelediği toplam gelirin toplumsal sınıflar arasındaki bölüşümü sorununun terk edildiği, mikro ölçekte ve statik bir yaklaşımla rasyonel insan davranışını temel alan ve "diğer her şey sabitken" farklı denge durumlarını inceleyen bir iktisat kuramı geliştirmiştir. Bu değişim aynı zamanda, pozitivistin hâkim olduğu, "sosyal yapıdan uzaklaşmış ve tarihsizleştirilmiş" bir iktisat anlayışının sosyal bilimlerden uzaklaşma sürecini de yansıtmaktadır. Bu sürecin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Milonakis ve Fine (2009).

insanların optimal tercihlerine (boş zaman ve çalışma) dayandırılmaktadır. Buna göre insanlar, çalışarak elde ettikleri gelirle satın alabilecekleri mal ve hizmetlerin sağladığı fayda ile işten arta kalan boş zamanlarının sağladığı faydayı karşılaştırırlar ve bu karşılaştırma sonucunda en çok faydayı elde edecek şekilde çalışıp çalışmamaya veya ne kadar çalışacaklarına karar verirler (Cahuc ve Zylberberg, 2004: 5-9). Bu doğrultuda işsizliği, belirli bir ücretin altında çalışmamayı tercih edenlerin gönüllü olarak yarattığı kabul edilirken belirli bir ücret (işgücü arz ve talebinin piyasada eşitlendiği denge ücret) seviyesinde isteyen herkesin iş bulabildiği bir tam istihdam ortamının oluştuğu kabul edilir. Dolayısıyla kitlesel işsizliğin göz ardı edilemediği 1930'lara kadar kazanç getiren iş yaklaşımında çalışmaya istekliliğin/uygunluğun veya iş arama kıstasının getirilmemesi, işsizliğin gönüllü olduğu düşüncesiyle uyumlu görünmektedir. Çünkü zaten çalışmaya istekli ve uygun olanların kazanç elde eden işçi oldukları ve her isteyen çalıştığı varsayılmaktadır. İş başında olmayanların araştırılması ise iktisadın etkin kaynak kullanımını esas alan yaklaşımıyla paralellik göstermektedir.

Büyük Bunalım sonrasında ise kitlesel işsizliğin artık bireysel tercih ve gönüllülük üzerinden açıklanamadığı ve mikro iktisadi kuramın yeniden makro temellere ihtiyaç duyduğu koşullar ortaya çıkmıştır (Milonakis ve Fine, 2009: 270-271). Bu ihtiyaca cevap veren Keynesyen yaklaşım, işsizliği müdahalesiz ve denetimsiz kapitalizmin bir sonucu olarak açıklamış, tam istihdam varsayımını ve ücrete bağlı işgücü arzı kuramını ortadan kaldırmasa da, gönülsüz işsizliğin var olduğunu kabul etmesiyle yeni bir yaklaşım getirmiştir (Shaikh, 1999). Buna göre, mevcut ücret düzeyine razı olduğu halde işsiz kalanlar, yani gönülsüz işsizlik mevcuttur, fakat uygun devlet müdahalesiyle tam istihdama yakın bir ekonomiye ulaşmak mümkündür.

İşsizliğin resmî tanım ve ölçümünün bu tarihlerde iş arama ve işe başlamaya hazır olma kistaslarına yönelmesinin, bu sebeple gönüllü işsizlikten gönülsüz işsizliğe yönelen kuramsal değişime eşlik ettiği söylenebilir. Ayrıca, işsizliği azaltmaya yönelik sosyal refah devleti politikaları, istihdamı arttırıcı ve sosyal güvenliği genişletici müdahaleleri kapsadığı için, insanlara işsizlik yardımı yapmaya yönelik kamu politikalarının bu yardım programını sadece iş arayan ve önerilecek işlerde çalışmaya hazır olanlarla kısıtlaması politika açısından uygulanabilir olduğu kadar (Bancroft, 1957: 63-64), gönülsüz işsizlik yaklaşımıyla da uyumlu görünmektedir

Ancak, burada ön plana çıkarılan sorun işsizlik değil, çalışma üzerinden tanımlanan istihdamdır ve bireylerin zenginliğe, refaha ve toplumsal yaşamda bir yere ulaşmasını sağlayacak bir işi garanti etmenin devletin görevi olduğu görüşü hâkimdir; herkesin istihdam edilmesi, herkesin çalışması veya çalışmayı istemesi önemlidir (Meda, 2012: 137-138). İşsizlikle ilgili devlet politikaları da bu doğrultuda mevcut koşullara “rıza gösterecek” şekilde istihdam isteğine (aktif olarak iş aramak veya her işte çalışmaya hazır olmak gibi) karşılık verilen ödeneklerle sınırlandırılmıştır. Özellikle İngiltere’de bu, işsizlik ödeneğinin sadece aktif olarak iş arayanlara ve çalışmaya hazır olanlara verilmeye başlamasından da görülebilmektedir.

Değişimiyle birlikte tüm bu yaklaşım, işsizliği bireysel tercihlere veya yanlış devlet politikalarına dayandıran ve toplumu üretim ilişkilerinden bağımsız tek tek bireylerin toplamı, ekonomiyi de birimler arası bir ilişki olarak gören bir soyutlamayla ilişkilidir. Bu yaklaşım aynı zamanda, kapitalist üretim biçiminin dayandığı “özgür” işçinin tek yönlü olarak ön plana çıkarılmasıyla ilişkilidir. Buna göre serflikten ve kölelikten kurtulan insanlar özgürce onlara sunulan iş imkânlarından yararlanabilecek,

serbest girişimci olabilecek veya hayatını kazanmak için çalışabilecek ve tüm bunlar için devletin desteğini alabilecek bir piyasaya eşit koşullarda sahiplerdir. Ancak özgür işçinin aynı zamanda zorunlu ve muhtaç olduğu, bu anlamda sözü edilen eşit koşulların üretim ilişkileri bağlamında asla var olmadığı gerçeği tamamen göz ardı edilmektedir.

“Özgür işçi kavramı, bu işçinin muhtaç biri olduğunu da örtük olarak içerir. İşçi, ekonomik varlığı bakımından salt bir canlı emek kapasitesidir ve dolayısıyla hayati ihtiyaçlardan başka bir şeyi yoktur. Varlığı, tüm yönleriyle ihtiyaçlardan ibarettir; emek kapasitesi olarak, bu kapasiteyi gerçekleştirecek nesnel varlıktan yoksundur. Kapitalist, [onun] artık emeğine ihtiyaç duymadığı takdirde, kendi zorunlu emeğini harcayamaz, hayati ihtiyaç maddelerini üretemez. Böyle olunca, onları mübadele yoluyla da elde edemez... İşçi olarak yaşamını, ancak emek kapasitesini, sermayenin emek fonu olarak ayrılan kısmıyla mübadele ettiği takdirde sürdürebilir... Dolayısıyla işçi özünde muhtaç biridir. Bundan da öte, sermayeye dayalı üretimin koşulu durmaksızın daha fazla artık emek üretmesi olduğuna göre, giderek daha fazla zorunlu emek serbest kalacaktır. Muhtaçlık şansı böylece daha da artacaktır” (Marx, 2014: 513).

Dolayısıyla istatistiklerdeki işsizlik, iş arayan ve çalışmak isteyen insanlara işgücü piyasasının veya devletin iş sağlama performansının bir göstergesi olarak algılanmalıdır (Cain, 1978: 2) ve bu, kapitalist üretim biçimine özgü somut koşulların istatistiklerde yer alan çok küçük bir bölümüdür. Marx bunu, “durmaksızın daha fazla artık emek üretme” koşulu olarak nispi artı nüfus yasasında ortaya koymaktadır.

1.4. Nispi Artı Nüfus ve Yedek İşgücü Ordusu

Nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu Engels ve Marx tarafından kapitalist birikimi açıklarken pek çok kez ve farklı biçimlerde kullanılmışsa da, bu kavramlar daha detaylı olarak ve kuramsal bir çerçeve içerisinde Kapital’in birinci cildinde ele alınmıştır.

Nispi artı nüfusu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasası olarak tanımlayan Marx, bu yasayı “kapitalist birikimin genel yasası” bölümünde sermaye

birikiminin işçi sınıfı üzerindeki etkisi olarak ele almış ve bunu, birikim sürecinde sermayenin bileşiminin⁹ emek kitlesinin aleyhine olacak şekilde değişeceğini göstererek açıklamıştır. Buna göre nispi artı nüfus kapitalist birikim sürecinde sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan çok daha fazla bir emekçi nüfusu kendisiyle birlikte durmadan üretmesi anlamına gelmektedir (Marx, 1997a: 601).

Marx öncelikle işgücü piyasasının özel tarihsel koşulların gelişimiyle oluşan özgül bir üretim biçimine, kapitalist üretim biçimine ait olduğunu ortaya koymaktadır. Emek gücünün metalaşmasıyla ücretli emek sisteminin ve işgücü piyasasının ortaya çıkışı, toplumun büyük bir kesiminin üretim araçlarından ayrıldığı, geçim araçlarından yoksun bırakıldığı uzun, çatışmalı ve kanlı bir tarihsel sürecin sonucunda gerçekleşmiştir (Marx, 1997a: 678-680). Bu şekilde ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli ürünleri kendisi üretemeyen, bu ürünlere erişmek için emek kapasitesini üretim araçları sahiplerine ücret karşılığında kullandırması gereken büyük bir insan kitlesi yaratılmıştır. Ancak emek kapasitesinin üretim aracı sahipleri tarafından satın alınmasının sebebi, kendisinin veya bu insanların ihtiyaçlarını karşılamak değil, üretim sürecinde yaratılan artı değere el koymak ve bunu sürdürmektir.

Bu üretim biçiminin tarihteki diğer örneklerden ayrıldığı en önemli özelliği, üretimin ihtiyaçlar için değil, sürekli artı değer (veya kâr) için yapılmasıdır ve üretim

⁹ Burada ayrıntılarına girilmemekle birlikte Marx, özellikle kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını açıklarken kullanacağı önemli kavramları bu bölümde tanıtmıştır. Bu doğrultuda sermayenin değer ve büyüklük olarak iki bileşeninden bahsetmiştir. Değer bileşimi, üretim araçlarının değerini yansıtan değişmeyen sermaye ile emek gücünün değerini (ücret) yansıtan değişen sermayenin oranıyla belirlenmektedir. İkinci bileşim ise üretim sürecinde sermayenin bölündüğü üretim araçları kitlesi ile bu kitleyi harekete geçiren emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenen teknik bileşimdir. Marx, teknik bileşim tarafından belirlenen ve teknik bileşimdeki değişimleri yansıtan değer bileşimine, bu ilişkiyi vurgulamak için “sermayenin organik bileşimi” demektedir (1997a: 584). Sermayenin organik bileşiminin artması sürecinde aşırı birikim anlamındaki sermaye fazlalığı ile bunun zıt kutuptaki karşılığı olan nispi aşırı nüfus ilişkisi için bkz. Marx (1997b: 222-229).

aracı sahibi ancak bu koşul sağlandığı ve devam ettiği müddetçe emek gücünü satın almaktadır. Dolayısıyla emek gücünün metalaşması ve ücretli emeğin ortaya çıkışı, üretim araçlarının da sermayeye dönüşmesi süreciyle gerçekleşmiştir. Bu süreç ücretli emekle sermayenin birbirinin koşulu olduğu, karşılıklı olarak birbirini yarattığı ve yeniden ürettiği kapitalist üretim sürecinin kendine özgü yapısının temelini oluşturmaktadır.

Emek ve sermaye arasındaki bu karşılıklı ilişki, diğer üretim biçimlerinde görünür olan sömür ilişkisinin özgür ve eşit koşullarda bir mübadeleye evrildiği izlenimini yaratsa da, Marx'ın çözümlemesi en başta bunun zorunlu ve eşitsiz bir mübadeleye ve tarihsel olarak eşitsiz koşullara dayandığını göstermektedir. Buna göre, işgücü talebi veya emek gücünün satın alınması kapitalistler açısından bir mecburiyete dayanmamakta, buna karşılık hem üretilen ürünleri satın alıp tüketmek zorunda olan işçilerin sürekli emek sürecine katılmasını, hem de bu şekilde sermayesinin yeniden üretilmesini garanti altına almaktadır. İşgücü arzı ise, modern işgücü piyasasının kuramsal ve istatistiksel varsayımının aksine, istekliliğe veya bireysel tercihlere değil; tarihsel, toplumsal ve iktisadi bir zorunluluğa dayanmaktadır (Marx, 1997a: 541-552).

Kapitalist birikimin bu özelliği, işgücü talebini daha fazla artı değere ve kâra el koyma dürtüsüne dayandırmakta ve bununla sınırlandırmaktadır. Bu dürtü, aynı zamanda, teknik ilerlemeyi ve üretkenliği olabildiğince arttırma eğilimini de yaratmakta, sermayenin bileşenleri açısından birikimin tarafsız (nötr) bir şekilde ilerlemeyip emek tasarruf eden araçları geliştirmesini sağlamaktadır (Mandel, 2008: 80). Bu şekilde üretim sürecine giren değişen ve değişmeyen sermaye, birikim ilerledikçe artmakla beraber,

değişmeyen sermaye, değişen sermayeye göre daha fazla artmakta, daha fazla üretim aracı giderek daha az emekle birleşmektedir.

Marx bu süreci, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin “gerekli emek zaman” ve “artı emek zaman” arasındaki ilişkiye yansımaları üzerinden açıklamaktadır. Buna göre, üretim sürecinde kullanılan sermayenin çoğalması, işçinin bir işgünü içerisinde kendi emek gücünün değerini ürettiği gerekli emek zamanının ötesine geçen artı emek zamanda ürettiği artı değere dayanmaktadır (Marx, 1997a: 215-216). Dolayısıyla birikimin temelinde karşılığı ödenmemiş artı emek zamanı içeren metaların satışıyla elde edilen artı değer çoğaltılması, yani karşılığı ödenmemiş artı emek zamanının arttırılması (veya gerekli emek zamanının azaltılması) yatmaktadır. Elde edilen artı değer bir kısmı, yeniden başlangıç sermayesinin değişmeyen ve değişen kısmına eklenerek toplam sermayeyi büyütmede, birikim ilerledikçe hem üretim araçlarına hem de emek gücüne ayrılan sermaye eskisine göre artmaktadır. Bu durumda sermaye birikiminin ilk etkisi daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyulması, yani emek gücü talebinin artması olmaktadır. Bunun sonucunda ücretli emeğin istihdamında ve ücretlerde bir artış gerçekleşebilmekte, ancak bu artış, karşılığı ödenmemiş emek zamanının azalması anlamına geldiği için, birikimin devam etmesini tehdit edecek bir seviyeye her zaman sınırlı olmaktadır (Marx, 1997a: 590).

Sermaye birikiminin bir diğer etkisi, kendisini hâlihazırda bu sınırlamanın dışına çıkaracak güçleri, emeğin üretken güçlerini geliştirmesi olmaktadır. Toplam sermayenin büyümesi, emek kitlesiyle birleşen üretim araçlarını arttırırken, aynı zamanda emeğin üretkenliğinin artmasını da sağlamaktadır. Her tekil sermayeyi karşılığı ödenmiş gerekli emek zamanı olabildiğince azaltmaya ve artı emek zamanı olabildiğince uzatmaya

yönelten daha fazla artı değer ve kâr elde etme isteği bir yandan emek üretkenliğindeki artışın sonucunda mümkün olurken¹⁰, diğer yandan üretkenlik artışının koşulunu oluşturmaktadır. Bu koşulu oluşturan unsur, toplam sermayenin büyümesiyle artan üretim araçlarının, üretkenliğin artmasını sağlamasıdır. Emeğin üretkenliği, ister iş bölümüyle ister makine kullanımıyla artsın, belirli bir sürede aynı emeğin daha fazla üretmesi anlamına geldiğinden, bu artış her zaman daha fazla hammadde ve ara mal gibi yardımcı öğelerin üretim sürecine girmesiyle sağlanmaktadır. Dolayısıyla üretkenliğin artışı, aynı emek kitlesiyle giderek daha fazla üretim aracının birleşmesi anlamına gelmektedir. Bu şekilde başlangıç sermayesine eklenen artı değerın üretim araçlarına ayrılan kısmı görece artmakta, birikim ilerledikçe sermayenin bileşimi sabit kalmayarak, emek kitlesinin aleyhine olacak şekilde değişmektedir (Marx, 1997a: 593-594).

Marx bu şekilde, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki ilişki bakımından sermaye birikiminin hızına göre bir yandan artan emek gücü talebi sonucunda ücretlerin artabileceğini, daha fazla emeği kendine çekebileceğini, öte yandan birikimin devamı için bu artışı sınırlandırma ve emeği kendinden uzaklaştırma eğiliminde olduğunu anlatmaktadır.

¹⁰ Marx, karşılığı ödenmiş gerekli emek zamanda bir azalma/üretkenlikte bir artış olmadan, iş gününü uzatarak (veya mola sürelerini kısaltarak) doğrudan artı emek zamanının arttırılmasıyla elde edilen artı değeri mutlak artı değer olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte işgününün fiziksel ve yasal sınırlamaları da aşılaraq, iş günü sabit kalsa dahi artı değerın arttırılması gerekli emek zamanının kısaltılmasıyla dolaylı olarak sağlanmaktadır. Bu şekilde iş gününün işçiye ve kapitaliste ait olan kısımlarındaki değişim sonucunda elde edilen artı değeri de nispi artı değer olarak tanımlamaktadır (1997a: 306). Daha fazla artı değer üretimi, mutlak ve nispi artı değer üretiminin bir bileşimi olarak karşımıza çıkmaktadır ve bunun için üretimin örgütlenme biçiminin değiştirilmesi, üretkenliğin artması kaçınılmaz olmaktadır (1997a: 485-486; 1973: 333-34).

“Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına, gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu her zaman küçülen bir oranda olur” (Marx, 1997a: 600).

Bu eğilim, bireysel sermayeler arasındaki rekabet sonucunda bir zorunluluk hâlini almaktadır. Rekabetin en belirgin biçimi meta fiyatlarının düşürülmesi üzerinden yürütülmekte ve bu da büyük ölçüde emeğin üretkenliğine bağlı olmaktadır. Üretkenliğin artması, kapitalist birikim sürecinde sermayenin örgütlenme biçiminin değişimiyle giderek genişleyen üretim ölçeği sonucunda gerçekleşmektedir.

Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme şeklinde yeniden örgütlenmesi, üretim ölçeğinin ve yöntemlerinin üretkenliği arttırıcı şekilde değişmesini sağlamaktadır. Birikim arttıkça büyüyen bireysel sermayeler bölünme ve başka alanlara girme yoluyla yeni sermayeler ortaya çıkararak sermayenin yoğunlaşması biçiminde üretimin ölçeğini büyütmektedir. Bununla birlikte ortaya çıkan farklı büyüklüklerdeki sermayelerin rekabet halinde olması sonucunda, pek çok küçük sermaye birleşme veya devralma yoluyla büyüyerek sermayenin merkezileşmesi biçiminde üretim ölçeğini daha da fazla genişletmektedir. Bu şekilde birikimdeki ilerleme, yoğunlaşmayla bireysel sermayeleri arttırırken merkezileşme için elverişli bir ortamı da yaratmakta, başta bölünen sermayeler sonra büyük bir kitle halinde tek elde toplanmaktadır. Güçlü bir kitle haline alan sermaye bu sayede bireysel sermayelerin yapamayacağı büyük yatırımları tek seferde yaparak üretkenliği arttırıcı teknik değişim için gerekli değişmeyen sermaye artışını sağlayabilmektedir. Sonuçta, daha az emek gücüyle daha fazla hammadde ve makinenin harekete geçirilmesi sağlanmakta, birikim ilerledikçe bir yandan yeni yatırımlar için giderek daha az emeğe ihtiyaç duyulurken, diğer yandan eski yatırım

alanlarında da üretkenlik artışı sonucu istihdam edilen emek miktarında azaltmalara gidilmektedir (Marx, 1997a: 596-599).

Sermaye birikimi, işgücü talebini arttırmakla birlikte üretim koşullarının gereksiz hâle getirdiği ölçüde serbest bıraktığı işçilerle işgücü arzını da arttırmaktadır (Marx, 1997a: 610). Sermaye birikiminin bu özelliği, gerekli emek zamanının varlığı ile artı emek zamanının birbirine koşullu olmasına dayanmaktadır. Birikimi sağlayan artı değer üretimi, artı emek zamanının yaratılmasına bağlıdır, ancak sermaye bunu sadece belli miktarda gerekli emeği harekete geçirerek, yani işçiyle mübadeleye girerek yapabilmektedir.

“[Sermaye yasasının] eğilimi, o halde, gerekli emeği en aza indirmekle birlikte mümkün olduğu kadar çok emek yaratmaktır. Sermaye bir yandan emekçi nüfusu arttırmaya yönelirken, bir yandan da bunun bir kısmını sürekli bir artı nüfus -sermaye tarafından kullanılmadıkça varlığı lüzumsuz olan fazlalık bir nüfus- olarak ortaya koyar. Sermayenin eğilimi bir yandan insan emeğini (nispi olarak) gereksiz hale getirirken, bir yandan da insan emeğini sınırsız bir şekilde arttırmaktır” (Marx, 1973: 333-334).

Dolayısıyla nispi artı nüfus, Malthus'un nüfus teorisinin aksine işsizliği, kaynaklardan daha hızlı artan nüfusun doğal bir sonucu olarak değil, sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olan nüfustan daha fazlası olarak açıklamaktadır (Marx, 1997a: 601).

Bu nüfus sermaye birikiminin sonucu olduğu gibi, onun varlık ve devamlılık koşulunu da oluşturmaktadır. Kapitalist birikim, hızına göre yeni istihdam olanakları yaratmakla birlikte istihdamın tehdit edici bir seviyeye ulaşmaması için gerekli olanakları da yaratmaktadır: büyük bir işsizler ve “yarı işsizler” ordusu, başka bir ifadeyle yedek işgücü ordusu. Yedek işgücü ordusu sermaye birikimi süreciyle yaratılan nispi artı nüfusla aynı anlama gelmemekle birlikte bu nüfusun büyük bir parçasını oluşturmaktadır. Marx, yedek işgücü ordusu ile nispi artı nüfus arasındaki ayrımı, nispi

artı nüfusun en dipteki tortusu olarak tanımladığı sefalet alanını açıklarken belirtmiştir. Buna göre, aktif işgücünde yer almayıp çalışabilecek durumda olanlar ve sermaye birikiminin hızlandığı canlanma dönemlerinde aktif işgücü ordusuna katılabilenler, özellikle “yetim ve öksüz çocuklarla fakir fukara çocuklar”, “yedek işgücü ordusunun adayları” olarak belirtilmiştir (1997a: 613). Nispi artı nüfusun sefalet alanında bulunan diğer yoksullar ise çalışamayacak durumda olanları da kapsamaktadır. Dolayısıyla yedek işgücü ordusu, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde işgücü piyasasına çekilip, birikimin yavaşladığı dönemlerde işgücü piyasasından itilebilen bir nüfus olarak yedek oluştururken, nispi artı nüfus işgücü piyasasından tamamen dışlanmış ve çalışamayacak durumda olanları da kapsamaktadır. Benzer şekilde nispi artı nüfusun farklı biçimlerinin anlatıldığı bölümde Marx, nispi artı nüfusun olası her biçimde var olduğunu ve her emekçinin “yarı ya da tam işsiz”¹¹ olduğu zaman bu nüfusta yer aldığını belirtmiştir (1997a: 610). Buna göre nispi artı nüfusun işgücü piyasasıyla kısmen bağlantısı olan yarı işsizler, yani yedek işgücü ordusunun yanında işgücü piyasasıyla bağlantısı olmayanları (günümüzde işgücünün dışında kabul edilen nüfusu) da kapsadığı söylenebilir.

Yedek işgücü ordusu, buna göre, hangi işgücü durumunda olduğu fark etmeksizin (hâlihazırda aktif işgücü ordusunda veya işgücünün dışında olabilir) sermaye birikimi koşullarına göre bir sömürü tabanı haline gelebilecek, bunu genel işgücü talebinde, dolayısıyla ücretlerde (zararlı) bir artış yaratmadan gerçekleştirebilecek ve bu anlamda

¹¹ Türkçeye yarı ve tam işsizler olarak çevrilen ifade İngilizce metinlerde “partially employed” ve “wholly unemployed” olarak geçmektedir. Bu ifade, günümüzün standart işsizlik tanımına karşılık gelmemekte, Kapital’in Almanca versiyonunda “halb oder gar nicht beschäftigt” (half or not busy) olarak, bir işle kısmen meşgul olanlarla hiç bir işle meşgul olmayanlar anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda, yedek işgücü ordusunun sadece süresiz/düzensiz çalışarak işlerinden çıkarılanlar veya iş arayıp bulamayanlara karşılık gelen işsizlik ifadesi ile eş anlamlı olarak düşünülmemesi gerektiği savunulabilir. İngilizce ve Almanca versiyonlarının birlikte yer aldığı Kapital metni için bkz. <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/cap1.pdf> (son erişim tarihi, 03.07.2016).

hem aktif orduyu hem de nispi artı nüfusun çeşitli biçimlerini baskı altında tutabilecek bir nüfusa karşılık gelmektedir. Yine sermaye birikimi koşullarına göre, işgücü piyasasından dışlanan emekçilerle işgücü arzında bir “fazlalık” hâlinde görünen bu nüfus, ortaya çıkan yeni yatırım alanlarına gereken emek gücü için birikim koşullarının izin verdiği ölçüde hazır bir emek kapasitesi görevini görmekte ve bu sayede ihtiyaç duyulan istihdam artışı, ücretleri arttırmadan sağlanabilmektedir (Marx, 1997a: 603).

Marx’ın bu tarifi, işgücü arzını, talebini ve işsizliği ücretlerin belirlediğini savunan işgücü piyasası yaklaşımını tersine çevirerek ücretlerin piyasada belirlenmesini sermaye birikiminin şekillendirdiği yedek işgücü ordusunun hareketine dayandığını açıklamaktadır (Linder ve Sensat, 1977: 217). Dolayısıyla işgücü arzı, işgücü talebi ve işsizlik; ücretlere değil, sermaye birikimi koşullarına bağlı değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. “Matematik bir deyişle: birikim oranı, bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranı, bağımsız değil bağımlı değişkendir” (Marx, 1997a: 591).

Marx, yedek işgücü ordusunu oluşturan nispi artı nüfusun üç biçimini; akıcı, saklı ve durgun artı nüfus olarak belirtirken bu nüfusun "en dipteki tortusunu" da sefalet alanındaki yoksul artı nüfus olarak tanımlamaktadır (Marx, 1997a: 610-613). Akıcı kategorisi makineleşmeyle, değişen yatırım alanlarıyla ve sermayenin değerlendirilme koşullarına göre işlerinden çıkarılıp ihtiyaç halinde (çoğunlukla daha kötü şartlarla) işe alınanları kapsamakta, bu anlamda sermaye birikimine bağlı çevrimlere göre işgücü piyasasına çekilip salınabilen bir yedek işgücü özelliği taşımaktadır. Bu kategori günümüzde teknolojik ve yapısal işsizlik şeklinde tanımlanan işsizlik türleri olarak kabul edilebilir.

Saklı kategorisi, özellikle tarım gibi sermaye birikimine dâhil olmayan alanların kapitalistleşmesi veya tarım alanlarının tasfiyesiyle burada tarımla geçinen nüfusun topraktan kopup proleterleşmesi sürecini yansıtmaktadır. Saklı artı nüfus, tarımsal üretimin kapitalistleşmesiyle tarım emekçilerine duyulan talebin azalması ve tarımsal alanların tasfiyesi sonucunda tarım dışı sektörlere yönelmek durumunda olan, bu anlamda daha çok kırsal-kent arasında hareket halinde olmasıyla gözlemlenebilen ve geçim araçlarını sağlamak amacıyla işgücü piyasasına dâhil olmak için hazırda (düşük ücret, kötü çalışma koşullarına razı olabilecek) bekleyen bir nüfusa karşılık gelmektedir. Saklı artı nüfus da, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde çeşitli üretim kollarında ihtiyaç duyulan emekçi kitlesi için çekilip, birikimin yavaşladığı dönemlerde salınabilen bir yedek işgücü özelliği taşımaktadır.

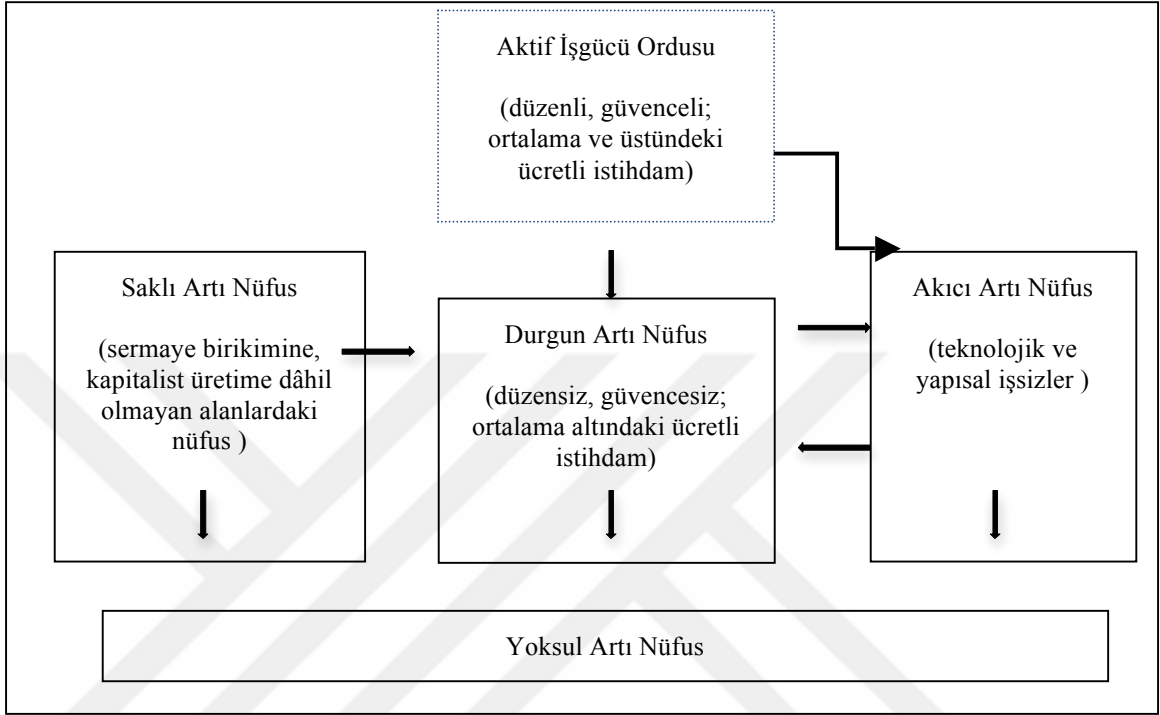
Nispi artı nüfusun bir başka kategorisi olan durgun artı nüfus, oldukça düzensiz ve kötü şartlar altında çalışan nüfusu kapsamaktadır. Aktif işgücü içerisinde yer almakla birlikte durgun artı nüfus, çalışma süresinin olabildiğince uzun, ücretlerin olabildiğince düşük olmasıyla kapitalist sömürünün geniş tabanı haline gelmekte ve sermayeye her an "bitip tükenmez bir emek gücü deposu sağlamaktadır". Durgun artı nüfus, saklı artı nüfusun aktif işgücüne çekilme kanallarının gelişmesi gibi, sermaye birikimi sürecine göre çökmekte olan alanlardan gelen "fazlalık halindeki" nüfusla bağlantılıdır ve kötü çalışma koşullarına razı olma durumunda olan, işçi sınıfının ortalama yaşam koşullarının altında yaşayan emekçileri kapsamaktadır. Bu anlamda durgun artı nüfus da sermaye birikiminin hızına ve koşullarına göre bir yedek işgücü sağlamaktadır.

Son olarak yoksul artı nüfus; serseriler, suçlular, seks işçileri gibi lümpen proletarya (Türkçe çevirisinde "tehlikeli sınıflar") dışında, çalışabilecek durumda olan

yoksulları; yetim, öksüz, yoksul çocukları, ayrıca yaşlılar, morali bozulmuş olanlar, iş bölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler, zavallılar, iş kazası geçirip sakat kalanları kapsamaktadır. Marx (1997a: 613) yoksul artı nüfusu, aktif işgücü ordusunun hastanesi ve yedek işgücü ordusunun safrası olarak belirtmektedir. Yoksul artı nüfus, çalışabilecek durumda olmayanları da kapsamakta, bu anlamda kapitalizmin sadece işgücüne yedek oluşturacak bir nüfusu değil, işgücü piyasasına giremeyecek, çalışamayacak ve geçimini emek gücünü satarak sağlayamayacak bir nüfusu da yarattığını açıklamaktadır. Buna göre yoksul artı nüfusun sadece bir kesiminin, sermaye birikimi koşullarına göre işgücü piyasasına çekilebilecek, çalışabilecek durumda olan kesiminin, yedek işgücü ordusu özelliği taşıdığı söylenebilir.

Nispi artı nüfusun farklı biçimleri arasında sermaye birikimi koşullarına göre sürekli bir ilişki ve hareketlilik bulunmaktadır. Özellikle akıcı nüfusta yer alıp eski işlerine dönemeyenler ve saklı kategorisindekiler, durgun nüfusu besleme eğilimindedir ve birikimin hızlanıp genişlemesiyle birlikte bu durgun nüfusun büyüyeceği beklenmektedir (Marx, 1997a: 612). Bu doğrultuda nispi artı nüfus kategorileri ve aralarındaki ilişki aşağıda yer alan Şekil 1.2'deki gibi gösterilebilir.

Şekil 1.2. Nispi Artı Nüfus Kategorileri ve Aralarındaki İlişki

Kaynak: Duggan, Reserve Army of Labor and Migration, 2013. (Düzenlenmiştir).

1.5. Nüfusun Yeniden Sınıflandırılması

Nispi artı nüfus ve bu nüfusun oluşturduğu yedek işgücü ordusu, sermaye birikimi sürecinde üretilen ve bu sürecin koşullarına göre işgücü piyasasına çekilip, dışına itilen ve gerektiğinde tekrar çekilebilen bir nüfusun toplamını temsil etmektedir. Buna göre hâlihazırda işi olan işçiler aktif işgücü ordusunu oluşturmakta, nispi artı nüfus ise sermaye birikiminin yarattığı koşullarda bir kısmı yedek bir işgücü ordusunu oluşturan büyük bir nüfusa karşılık gelmektedir.

Marx'ın nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramları ve bunların aldığı farklı biçimler, sermaye birikiminin dinamik süreci içerisinde değişkenlik ve geçişkenlik gösteren bir soyutlamanın ürünleridir. Bu sebeple günümüzde işgücü ve nüfus

anketlerinde yer alan sabit ve statik kategorilerin hangi nispi artı nüfus biçimine dâhil olduğunu söylemek kesin ve değişmez olmamakla birlikte ancak genel çerçeveler çizerek mümkün olmaktadır. Öncelikle nüfusun kapitalist üretim biçimi altında sınıflandırılması üretim ve geçim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar şeklinde iki büyük kategoriye ayrılmasını gerektirmektedir. Elbette üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı olarak bu iki sınıfın arasında yer alan ara sınıflar da mevcuttur ancak nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımı temelde iki sınıfın çelişkisine dayanmaktadır ve bu, ücretli emek ile sermayenin çatışmalı ilişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple burada işgücü piyasası incelenirken bu iki sınıf ayrımı temel alınmakta, ara sınıflar geçim araçlarına doğrudan erişimden yoksun olma ve kapitalist emek sürecine dâhil olma durumu üzerinden ele alınmaktadır.

Bu doğrultuda, üretim araçlarına sahip olmayan ve geçim araçlarına doğrudan erişimi bulunmayanlar, emek-güçlerini kullandırma zorunluluğu ile işgücü piyasasına ücretli emek olarak dâhil olanlardır ve kapitalist emek sürecinde aktif işgücü ordusu ve nispi artı nüfusun çeşitli biçimlerini oluştururlar. Dolayısıyla istatistiklerde istihdam kategorisindeki ücretliler aktif işgücü ordusuna karşılık gelecek şekilde değerlendirilebilir.

Üretim araçları sahipliği ve geçim araçlarına doğrudan erişim konusunda özellikle kendi hesabına çalışanlar tartışmalı bir konu olmakta ve nüfus sınıflandırmasındaki yeri açısından sınıfsal konum olarak ayrı bir incelemeyi gerektirmektedir. Üretim araçlarına sahip olanlar, işgücü istatistiklerinde istihdam kategorisinde ve kendi hesabına çalışanlar arasında yer alan işverenler olarak geçimini kâr üzerinden sağlayanlar şeklinde ayrıştırılabilirken yine aynı kategoride yer alan kendi

adına çalışanlar çok geniş bir sınıfa karşılık gelmektedir. Uluslararası İşteki Durum Sınıflamasına (ICSE, 1993) göre kendi adına çalışanlar; yanında işçi çalıştırmayan, kendi işinde çalışıp geçimini üretilen mal ve hizmetlerin satışından elde ettiği kâr (veya kâr potansiyeli taşıyan gelir) ile sağlayanlar şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre kendi adına çalışanların da işverenler gibi sermayedar sınıfta konumlanması gerektiği düşünülebilir. Ancak, özellikle az gelişmiş ülkelerde istihdam biçiminin büyük bir çoğunluğunu oluşturan kendi adına çalışma; avukatlık, doktorluk, mühendislik vb. profesyonel meslek gruplarını içerdiği gibi, nitelik gerektirmeyen işlerde, güvencesiz, düşük gelirli, düzensiz ve süreksiz çalışanları da kapsamaktadır. Örneğin işportacılar gibi tarım, zanaat ve ticaret vb. çeşitli alanlarda kendi adına çalışan, yine kâr ile geçimini sağlayan ancak geçimlik düzeyde yaşayanlar bu sebeple işgücü piyasasına düzensiz bir şekilde ücretli emek olarak dâhil olmak durumunda kalabilmektedir. Bu açıdan ücretli emekle de sermayeyle de ortaklıkları bulunmaktadır. Mandel (2008: 183)'in bu konudaki yorumu şöyledir:

“İlginç bir sınır çizgisinde olma durumu yarı-proletarya diye adlandırılan tabakanın– yani kendi üretim araçlarının mülkiyetini kısmen elinde tutan tabakanın durumudur. Toplumsal ortalamanın çok çok altında bir emek üretkenliğinde özel üretim ürünü tarım ve zanaat metalarından çıkarılan geliri üretim maliyetini zar zor aşar ve bu nedenle kuru geçimini garanti etmekte yetersiz kalır. Böylece yarı-proletarya zamanının bir bölümünde ücretli-emekçi olarak çalışmaya zorlanır. Ama tam da emek-gücünü yalnızca geçici olarak satması nedeniyle ücretlerinin cari toplumsal asgarinin çok çok altına çekilmesi mümkün olur. Toplumsal varlığı çarpıcı bir çelişkiyle ayırt edilir: artık değer istihracı ve tüketimine hiçbir şekilde katılmadığı halde hem anlık hem de tarihsel çıkarları gerçek proletaryanıninkilerle belli bir sınırlı karşıtlık halinde kalır. İşte bu nedenle yarı-proletaryayı üretken olmayan işçiler ve diğer doğrudan ücretliler gibi proletaryanın bir kesimi olarak görmek mümkün değildir. Yarı-proletarya daha çok bir ayağı küçük burjuvazide diğer ayağı proletaryada olan bir geçiş görüngüsüdür.”

Proletaryaya dâhil olup olmama tartışmasını bir kenara bırakarak, kendi adına geçimlik düzeyde çalışan ve ücretli emek şeklinde kapitalist emek sürecine dâhil olma

durumunda olan işçiler, hem ücretli emekçiler olarak aktif işgücü ordusuna katılma potansiyeli açısından, hem de durgun artı nüfusun tanımına uygun olarak “sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinimlerini karşılamak üzere her zaman sömürülmeye hazır bir insan malzemesi kitlesi yaratması” açısından aktif işgücü ile yedek işgücü ordusunun kesişimi sayılabilecek durgun kesime dâhil edilebilir. Buna göre; hamallık, ayakkabı boyacılığı, seyyar satıcılık vb. gündelik geçici işlerde kendi adına çalışan işçiler, istatistiklerde kendi hesabına çalışanlar kategorisinden örneğin çalıştığı yerin durumu, yaptığı iş, ek işi, geliri, işin sürekliliği ve meslek bilgisi gibi bilgiler mevcutsa, bu bilgiler üzerinden ayrıştırılıp sınıflandırmada durgun artı nüfus kategorisinde (veya ara kategori olarak da) değerlendirilebilir¹². Benzer şekilde, zamana bağlı eksik ve yetersiz istihdamdakiler hâlihazırda aktif işgücü ordusunda yarı zamanlı, kayıt dışı, güvencesiz, düzensiz ve kötü ücret, çevre, sosyal haklar vb. koşullarda olduklarından durgun artı nüfusa dâhil edilebilir. Bu aynı zamanda işgücü anketlerinde tespit edilen, çeşitli nedenlerle ikinci veya ek iş arayan nüfusu da yansıtmaktadır ve anketlerden bu şekilde de belirlenebilir.

Bir diğer nispi artı nüfus biçimi olan akıcı artı nüfus, aktif işgücü ordusundan ve işgücü piyasasından çıkarılan ve işlerine veya başka işlere geri dönmeyi bekleyen emekçileri kapsamaktadır. Bu sebeple genel olarak işgücü çerçevesi yaklaşımında işsiz

¹² Bu konuda Lewis (1954), sermaye birikiminin geniş bir yedek işgücü ordusuyla gerçekleştiğini gösterirken nitelik gerektirmeyen gündelik işlerde çalışan işçileri yedek işgücü ordusunun büyük bir parçası olarak kabul etmektedir. Ayrıca ILO'nun, kendi adına çalışan işçileri; güvencesiz, düzensiz ve kötü çalışma koşullarına sahip olma açısından “korunmasız/kırılgan istihdam” (vulnerable employment) tanımlamasına dâhil etmesi de kendi adına çalışanların belirli bir kısmını durgun artı nüfusa eklemek konusunda örnek teşkil edebilir (bkz. http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/features/WCMS_120470/lang--en/index.htm, son erişim tarihi, 10.08.2016).

sayılanlar, ücretli çalışabilecekleri işler arayan ve bulmuş olsa bile başlamayı bekleyenleri kapsadığı için akıcı artı nüfus olarak değerlendirilebilir.

Nispi artı nüfusun bir başka biçimi olan saklı artı nüfus, kapitalist üretim biçimine dâhil olmayan üretim biçimlerindeki emek kapasitesinin, sermayenin bu alanlara nüfuz etmesiyle kapitalist emek sürecine sürüklenebildiği bir nüfusu temsil etmektedir. Saklı nüfus bu anlamda, özellikle sermayenin genişlediği dönemlerde gereken emek kapasitesinin saklı bir kaynağını temsil etmektedir. Bu doğrultuda, istatistiklerde sezon dışında ya da çalışmadıkları zamanlarda işgücünün dışında veya işgücüne marjinal bağlı olduğu kabul edilen mevsimlik işçilerin saklı artı nüfus içerisinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Başta tarım sektörü olmak üzere, inşaat ve turizm gibi sektörlerde mevsimlik çalışmayla geçimlerini sağlayan mevsimlik işçiler ve özellikle mevsimlik tarım işçileri, büyük ölçüde tarımsal üretimin kapitalistleşmesi, tarımsal alanların tasfiyesi ve mülksüzleşme doğrultusunda genellikle kırdan kente göç yoluyla kapitalist emek sürecine katılmaktadırlar (Sidar ve Lordoğlu, 2011). Mevsimlik işçilerin emek sürecine katılımlarının taşeronluğa dayalı, güvencesiz, esnek, uzun çalışma süreli ve düşük ücretli işler üzerinden olduğu (Akbiyık, 2008) ve sezon dışında veya kente yerleşme sürecinde de büyük oranda bu çalışma koşullarındaki işler için saklı bir yedek işgücü oluşturduğu söylenebilir. Bu anlamda istatistiklerde istihdamda belirlenen mevsimlik işçiler çalışma koşullarına göre durgun artı nüfusta kapsanabilir ve bu durumun, Marx'ın belirttiği gibi saklı nüfusun durgun nüfusu besleme eğilimini yansıttığı söylenebilir.

Benzer şekilde işgücü istatistiklerinde, çalışmıyorlarsa işgücünün dışında kabul edilen veya ev ve bakım işleriyle uğraştıkları için (iş aramayıp çalışmaya hazır olma / iş

arayıp çalışmaya hazır olmama doğrultusunda) marjinal bağılılar içinde yer alan ev kadınlarının da saklı biçimdeki nispi artı nüfus içerisinde değerlendirilebileceği savunulabilir.¹³ Buna göre; kadınlara yüklenen ve iktisadi bir faaliyet olarak değerlendirilmeyen ev içi üretim, ev ve bakım işleri, kadınların karşılıksız emeğine dayanan, patriarkal üretim biçimi olarak tarımsal üretim gibi pre-kapitalist bir üretim biçimini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, ev içi üretimin sermayenin nüfuz ettiği alanlardan biri hâline gelmesi, kadınların ev içinde ürettikleri tüketim mallarına sarf ettikleri emek kapasitesinin, ev ve bakım işlerine ek olarak, ev dışına yönelmeye başlamasına katkıda bulunmuştur. Kapitalist üretimin gelişimi, kadınlara yüklenen ev ve bakım işlerinin azalmasını veya patriarkal ideolojinin ortadan kalkmasını sağlamamakla birlikte, kadınların evin geçimi için yaptıkları maddi katkının, sadece sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda değil, tarihsel olarak değişimine neden olmuştur (Power, 1980). Önceden ev içinde üretilen pek çok tüketim malının piyasadan sağlanması daha ucuz hâle gelirken, ev içi üretim için gerekli araçların da metalaşmasıyla kadınların eve

¹³ Bu argümanın farklı yaklaşımlarla temellendirildiği ve oldukça tartışıldığı geniş bir literatür bulunmaktadır. Özellikle 1970'li yıllarla birlikte (Marksist) feminist çalışmalarda kadınların yedek işgücü ordusu içerisinde değerlendirilmesi konusu oldukça tartışılmaktadır. Bu tartışmalar genellikle, evli kadınlar özelinde, eşlerinin gelirlerinden ve sosyal yardımlardan yararlandığı gerekçesiyle geçici, süresiz, esnek ve düşük ücretlerle istihdam edilmesinin sermayenin çıkarları açısından daha tercih edilir olduğu, teknolojik gelişmeyle birlikte pek çok sektörde erkek işgücünün kadın işgücü ile ikame edildiği, ev içi üretimin kapitalistleşmesiyle doğan iktisadi zorunluluklar doğrultusunda ve tarihsel olarak kadınların kapitalist emek sürecine zamanla daha fazla çekildiği, kadınların işgücü piyasasına girmesinin daha çevrimsel bir karaktere sahip olduğu ve daha kolay bir şekilde işten çıkarılıp işe alındığı gibi argümanlarla yedek işgücü ordusu içerisinde; pre-kapitalist ev içi üretimden kapitalist emek sürecine çekilmesiyle saklı kesimde değerlendirilebileceği üzerinedir. Humphries (1983), bu görüşlerin teknolojik işsizlik ve ikame yönünün altını çizerek ücretli kadın emeğinin saklı nüfustan çok akıcı nüfusta değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Buna karşın Anthias (1980), yedek işgücü ordusu kavramının işsizliği ifade ettiği, bunda da mutlak bir emekçi sayısını belirten işgücü tanımının hayati önemde olduğu, bu sebeple aktif işgücünde hiç yer almamış, dolayısıyla buradan itilmemiş insanların (ev kadınları örneği gibi) sadece fizyolojik olarak işgücüne katılmaya uygun ve hazır olmalarıyla yedek işgücü ordusu olarak değerlendirilemeyeceği, bunun için farklı bir analize ihtiyaç olduğu görüşündedir. Diğer bazı önemli tartışmalar için bkz. Beechey (1977), Simeral (1978), Bruegel (1979), Power (1983), Ecevit (1985). Bunlar dışında ev içi emeği tartışmaları üzerine önemli eleştirel bir çalışma için bkz Molyneux (1979).

sunduğu katkı, üretici faaliyetlerinin ev dışına da taşmasıyla evrimleşmiştir. Bu süreçte kadınların ücretli emek olarak da yaptıkları katkı, genellikle hane gelirinin ortalama hayat standartlarını sağlama ve sürdürmede yetersiz kalması sonucunda ortaya çıkan bir zorunlulukla birlikte yürümüştür (Ecevit, 1985: 84).

Dolayısıyla, saklı kategorisinin tanımına uygun olarak, önceden kapitalist üretim biçimine dâhil olmayan bir alandakiler, tarihsel olarak ve sermaye birikiminin ihtiyaçları ve zorlaması doğrultusunda ücretli emek biçiminde kapitalist emek sürecine dâhil olabilmektedir.¹⁴

Aynı şekilde, mevsimlik tarım işçilerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturan, işgücü istatistiklerinde sürekli veya belirli süreli işlerde çalışmasa bile bir saat olsa da gelir elde etmek için aileye ait iş yeri, atölye, tarla vb. yerlerde çalışmış olan ve ayrı bir kategori şeklinde ücretsiz aile işçisi olarak istihdamda kabul edilenlerin büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Bu doğrultuda ücretsiz aile işçilerinin, ev içi ve ev dışı üretime ücretsiz katkıda bulunduğu, aynı zamanda patriarkal üretim biçimini yansıtmamasıyla pre-kapitalist bir üretim biçiminden ücretli emek olarak kapitalist emek sürecine doğru bir eğilimi olması açısından tıpkı ev kadınları konusunda olduğu gibi saklı artı nüfusa dâhil olması gerektiği savunulabilir.

¹⁴ Ancak bu süreç, patriarkal toplumun ve bu doğrultuda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin etkisini taşımaya devam etmekte ve bu etkiyi ücretli kadın emeği üzerinden çeşitli istihdam biçimlerine ve çalışma koşullarına yansıtmaktadır. Kadınların güvencesiz, esnek, yarı zamanlı, prestijsiz ve düşük ücretli işlerde çalıştırılması, doğum, çocuk/yaşlı/hasta bakımı ve ev işlerinin “kadının işi” ve “kadının görevi” olduğu gibi cinsiyetçi yaklaşımlarla meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Özellikle günümüzde ücretli temizlik ve bakım emeği, kadınlara hem evde hem işte aynı rollerin yüklenmesiyle sonuçlanmakta (Acar-Savran, 2009: 61), kriz veya durgunluk zamanlarında ailenin önemi ve kadınların görevleri gibi gerekçelerle işten ilk çıkarılanlar olarak (Ecevit, 1985: 84) ataerkil ideoloji ile sermayeye daha ucuz emek, daha esnek sömürü alanları yaratılmaktadır. Bu bakımdan mevsimlik işçiler gibi, ev kadınlarının da kapitalist emek sürecine katılımlarının saklı nüfusun durgun nüfusu besleme eğilimini yansıttığı ve bu eğilimin ataerkil toplum yapısının etkilerini taşıdığı söylenebilir.

Saklı artı nüfusun yedek işgücü ordusunda kapsanması doğrultusunda, bu nüfusta yer alan mevsimlik işçiler, ev ve bakım işleriyle uğraşan kadınlar ve ücretsiz aile işçileri; istatistiksel sınıflamada işgücünde, işgücünün kıyısında veya dışında olup olmadığına bakılmaksızın işgücü anketlerinde tespit edilip yedek işgücü ordusuna dâhil edilebilir. Bu şekilde mevsimlik işçiler, işgücü anketlerinin yapıldığı dönemde, işgücü çerçevesi yaklaşımına göre ayrı ayrı incelendiği için, çalışıyorlarsa durgun nüfusta, çalışmıyorlarsa saklı nüfusta değerlendirilebilir. Aynı şekilde kadınlar da, anket döneminde çalışıyorlarsa, istihdam biçimlerine göre durgun veya aktif nüfusta, iş arıyorlarsa akıcı nüfusta ve çalışmıyorlarsa saklı nüfusta değerlendirilerek ayrıntılı bir şekilde kapsanabilir.

Yoksul artı nüfus için ise, Marx'ın “morali bozulmuş olanlar, iş bölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler” şeklinde bahsettiği kesimin günümüzde işgücünün dışında veya marjinal bağlılar arasında kabul edilen iş bulma ümidi olmayanlarla benzeştiği düşünülebilir. Günümüzde yoksul artı nüfusa karşılık gelecek işgücü kategorileri düşünülürken buradaki “yoksulluk” kavramının salt gelir düzeyinde bir yoksulluktan çok, insanların çalışma zorunluluğunu fakat işgücü piyasasından dışlandığı ve buraya çekilme kanalları nispeten kapalı olduğu için “dışlanmış ve çaresiz” olmalarını yansıttığı düşünülebilir. İş bulma ümidi olmayanlar işgücüne marjinal bağlı olarak kabul edilen ve iş aramayıp çalışmaya hazır olduğunu belirtenlerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu nüfusun “çalışabilir durumda” olduğu düşünüldüğünde, Marx'ın yoksul nüfusta yedek işgücü ordusunun adayları olarak belirttiği kesime dâhil olduğu düşünülebilir. Benzer şekilde marjinal bağlılar arasında, çalışmaya hazır olduğunu belirten emekli, yaşlı, hasta ve engelli olanlar da bu kesime

dâhil edilebilir. Son olarak, iş aramayıp çalışmaya hazır olmadığı için işgücü ve işgücünün kıyısı dışında kabul edilenler arasındaki engelli, hasta ve yaşlıların Marx'ın yoksul artı nüfusun içinde belirttiği ve yedek işgücü ordusu dışında tuttuğu çalışamaz halde olan insanlara karşılık geldiği söylenebilir.

Nispi artı nüfus genel olarak, “gerek zorunlu araçlardan, gerekse bunları kendi emekleriyle elde etmek imkânından yoksun insanlardan” (Marx, 2014: 513) ve bununla birlikte, sermayenin kendini genişletmesinde bir fazlalık haline gelen ve sermaye birikimi koşulları doğrultusunda üretilen ve yedek işgücü olarak kullanılabilen bir nüfustan oluşmaktadır. Dolayısıyla nispi artı nüfusun genel olarak yedek işgücü ordusu ile, çalışmayacak, işgücü piyasasına çekilemeyecek durumda olanları kapsadığı söylenebilir.

İşgücü istatistiklerindeki nüfus sınıflandırmasında işgücünün kıyısında olduğu kabul edilen ve “potansiyel/ek” işgücü şeklinde tanımlanan marjinal bağlıların, ayrıca işgücünde kabul edilen zamana bağlı eksik ve yetersiz istihdamdakilerle işsiz kategorisindekilerin, ya da “işgücünün eksik kullanımı” kavramının yedek işgücü ordusuna genel olarak karşılık gelebileceği söylenebilir.¹⁵ Bunun dışında kalan nüfus,

¹⁵ İstatistiklerde yer alan tanımıyla işgücünün eksik kullanımı kavramı yetersiz istihdamı kapsamamakta, bu sebeple yedek işgücü için ayrıca yetersiz istihdam kategorisi de eklenmelidir. Ancak, bu kavramlar insanların daha fazla veya başka işlerde çalışmaya istekliliğiyle ya da “istihdam edilebilir” olmalarıyla ilgilidir. Yedek işgücü ordusu, bu kavramdan ve işgücü yaklaşımından farklı olarak istihdam edilebilme veya isteklilik koşuluyla ilgili değildir ve dolayısıyla burada içerilen nüfustan daha fazlasına karşılık gelmektedir. Örnek olarak Braverman (2008: 352), nispi artı nüfusun yedek işgücünü oluşturan kesiminden bahsederken isteklilikle ilgili bir koşuldaki bahsetmez: “Bu nispi artı nüfus, yedek işgücü ordusu, modern toplumda işsizlik dâhil çeşitli biçimlere bürünür; bunlar düzensiz istihdam edilenler; yarı zamanlı istihdam edilenler; ev kadınları olarak ‘kadın işleri’ için bir yedek oluşturan kadınlar kitlesi; hem tarımsal hem de sınaî nitelikli göçmen işgücü orduları; olağanüstü yüksek işsizlik oranlarına sahip siyah nüfus ve yabancı işgücü yedekleri gibi biçimlerdir.” Ancak, yedek işgücü ordusunu nispi artı nüfusun bütününden ayıran, işgücü piyasasına çekilebilme ve aktif işgücü ordusuna dâhil olma potansiyelini barındırması özelliği açısından, ILO'nun işgücünün eksik kullanımı ve yetersiz istihdam kavramlarının bu potansiyeli kısmen de olsa yansıttığı düşünülebilir ve ILO verileri kısıtlamasında bu kavramlar özellikle

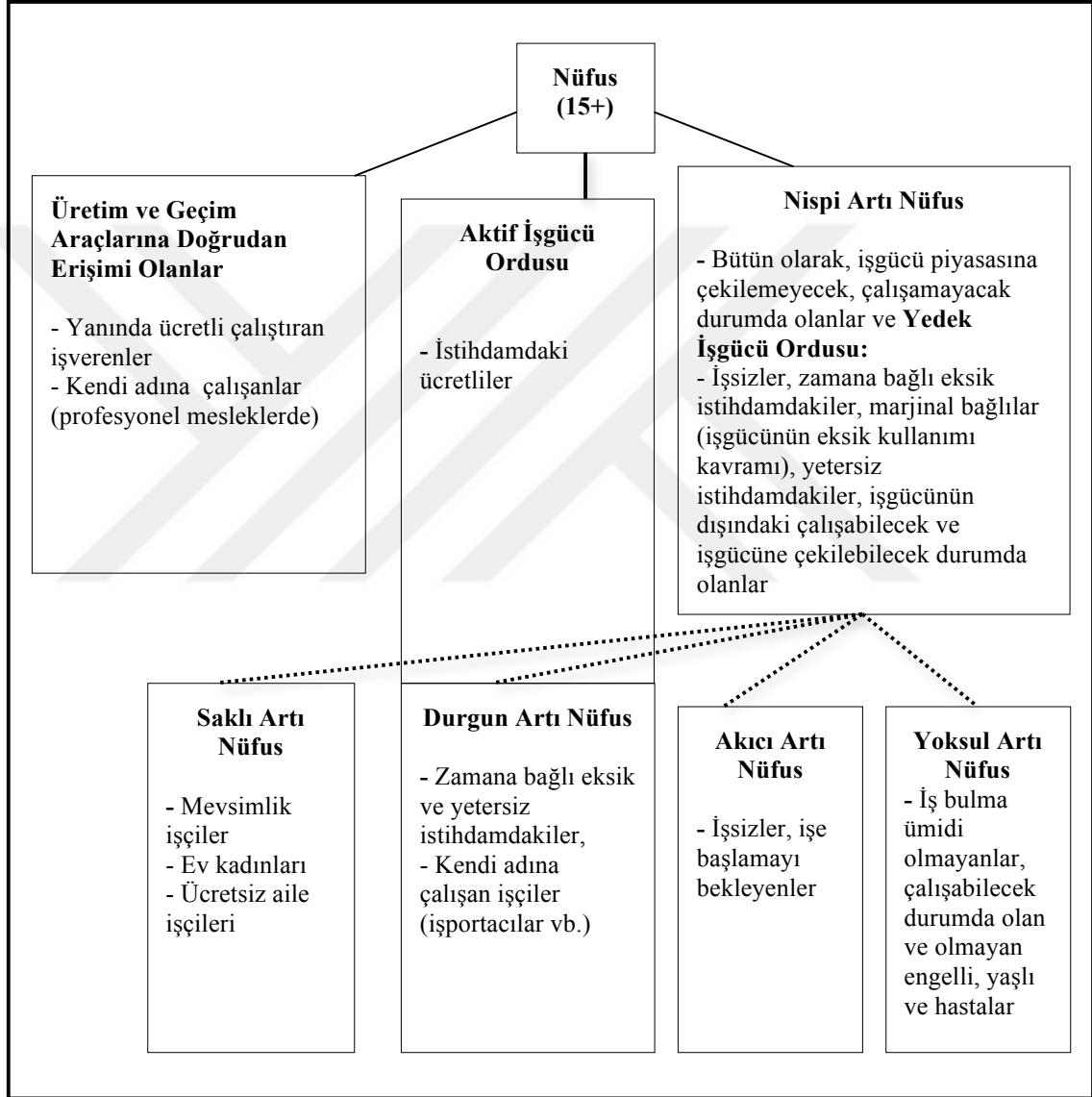
istatistiklerde cari aktif olmayan, yani işgücünün dışında kabul edilen nüfusa karşılık gelmektedir. Bu nüfus nispi artı nüfusun yedek işgücü ordusuna dâhil olmayan kısmı olarak düşünülebilir.

Buna karşın, standart işgücü çerçevesi kategorileri bu şekilde kullanıldığında yedek işgücü ordusunu belirlemede yetersiz kalmaktadır. Özellikle saklı artı nüfusun büyük bir yedek işgücü özelliği taşıdığı düşünüldüğünde, mevcut kategorilerle saklı nüfus, ya işgücü piyasasına durgun kesimde girdiği, ya da marjinal bağlılar kategorisinde içerildiği zaman yedek işgücü ordusu olarak görülmektedir.¹⁶ Bu sebeple, yedek işgücü ordusunun bu kategoriler dışında; çalışabilecek ve kapitalist emek sürecine katılabilecek durumda olanların sermaye birikimi sürecinde işgücü piyasasına çekilme olasılığı göz önünde bulundurularak iş aramadığı ve çalışmaya (2 hafta içinde) hazır olmadığı için işgücünün dışında kabul edilen ve büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu nüfusun da yedek işgücü ordusunda içerilmesi sağlanabilir. Bu doğrultuda, mevcut işgücü kategorilerini kullanarak nüfusun nispi artı nüfus yaklaşımıyla sınıflandırılması aşağıda yer alan Şekil 1.3’de ve nispi artı nüfusun farklı biçimleri ile yedek işgücü ordusu arasındaki ilişki Şekil 1.4’deki gibi özetlenebilir.

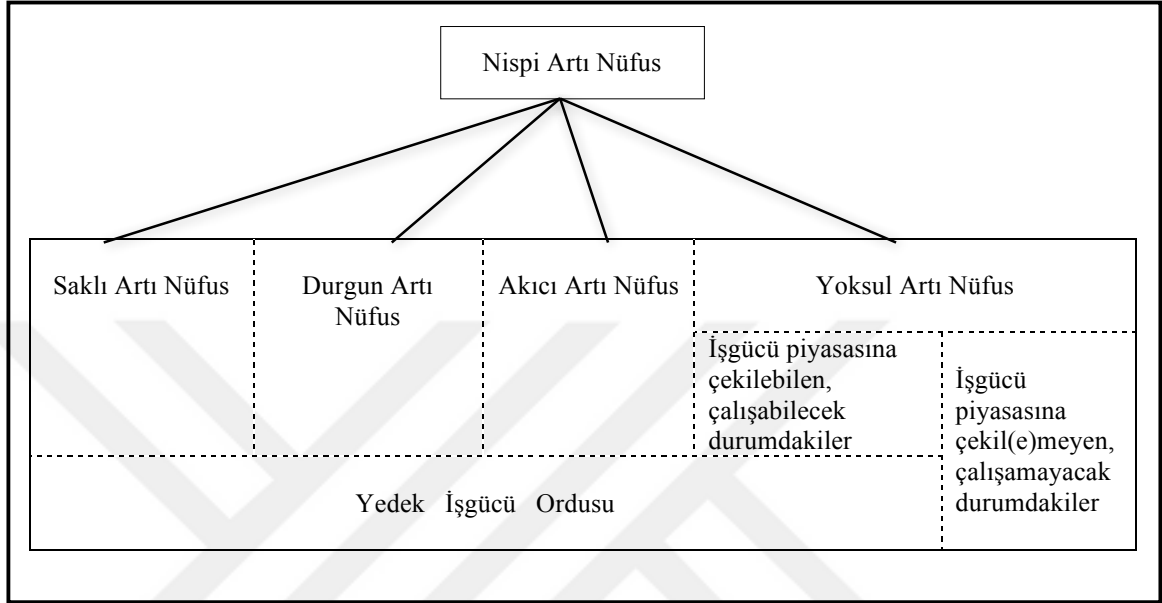
yoksul artı nüfusta yer alanlarda çalışabilecek durumda olanlar açısından yedek işgücü ordusunu nispi artı nüfustan genel olarak ayırma yöntemi olarak kullanılabilir.

¹⁶ Bu konuda, ABD için standart işgücü kategorilerini kullanarak genişleyen biçimde dört farklı yedek işgücü ordusu hesaplaması yapan Basu (2012: 6), saklı kesim bu kategorilerle her zaman eksik belirleneceği için, yedek işgücü ordusu üzerine yaptığı ölçümlerin de eksik olacağını belirtmektedir.

Şekil 1.3. İşgücü Çerçevesi Yaklaşımındaki Kategorilerin Nispi Artı Nüfus Yaklaşımıyla Yeniden Sınıflandırılması

Şekil 1. 4. Nispi Artı Nüfus ile Yedek İşgücü Ordusu Arasındaki İlişki

1.6. Değerlendirme

Nispi artı nüfus yaklaşımıyla nüfusun sınıflandırılması; üretim ve geçim araçlarına sahip olanlar, aktif işgücü ordusu ve nispi artı nüfus olmak üzere temelde üç kategori üzerinden yapılmıştır. Modern işgücü kategorileri arasında bulunan işverenler ve profesyonel mesleklerde kendi adına çalışanlar, üretim ve geçim araçlarına sahip olanların karşılığı olarak belirlenmiştir. İstihdamda kabul edilen ücretlilerin bir kısmı (durgun nüfus dışındakiler) aktif işgücü ordusuna dâhil edilmiştir. Nispi artı nüfusun genel olarak çalışamayacak ve işgücüne çekilemeyecek durumda olan nüfus ile yedek işgücü ordusundan oluştuğu kabul edilmiştir ve yedek işgücü ordusu ise genel olarak işsizler, zamana bağlı eksik istihdamdakiler, işgücüne marjinal bağlı olanlar (işgücünün eksik kullanımı kavramı) ve yetersiz istihdamdakiler ile buna ek olarak hangi işgücü

sınıflandırmasında yer aldığına bakılmaksızın tarihsel ve toplumsal olarak sermaye birikimi koşullarıyla işgücü piyasasına çekilip salınma potansiyeli çerçevesinde belirlenmiştir. Dolayısıyla yedek işgücü ordusunun saklı, durgun ve akıcı kesim ile bir yoksul kesimin bir kısmından oluştuğu, nispi artı nüfusun da buna ek olarak yoksul kesimde bulunan işgücüne çekilemeyen, çalışabilecek durumda olmayanları kapsadığı kabul edilmiştir.

Bununla birlikte, buraya kadar tartışılan kategoriler nispi artı nüfus veya yedek işgücü ordusunun tamamına karşılık gelmemektedir. Modern işgücü istatistiklerinde benimsenen farklı yaklaşım ve soyutlama düzeyinin yansıttığı kategorilerle nüfusu sınıflandırma biçimi, bu farklılığa bağlı olarak nispi artı nüfusun tüm bileşenlerini yansıtacak kavram ve kategorileri içermemektedir. İşgücü istatistikleri genellikle on beş yaşın üzerindeki kurumsal olmayan nüfusu kapsamakta ve nispi artı nüfusun tam olarak belirlenmesinde yetersiz kalmaktadır. Örneğin çocuk işçiler, cezaevlerindeki tutsak işçiler¹⁷, yurtlardaki öğrenciler, göçmen işçiler gibi nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun parçasını oluşturabilecek büyük bir kitle, tek başına işgücü istatistiklerinden gözlenememektedir. Buradaki amaç daha önce belirtildiği gibi, işgücü istatistiklerindeki nüfus kategorilerinin hangi nispi artı nüfus kategorilerine karşılık geldiğini tartışmak ve bu kategoriler üzerinden nüfusun sınıflandırılma biçimini değiştirmektir. Bu sebeple nispi artı nüfusun tam olarak belirlenmesi için işgücü çerçevesi yaklaşımında içerilmeyen nüfusun da belirlenmesi gerekmektedir.

¹⁷ Basu (2012), ABD için yedek işgücü ordusunu incelediği çalışmasında cezaevlerindeki tutsakları da modeline eklemiştir. Bu konuda, yedek işgücü veya nispi artı nüfusun incelendiği diğer çalışmalar için Foster vd. (2011), Magdoff ve Magdoff (2004)'e bakılabilir.

Başka bir tartışma konusunu da Türkçeye “tehlikeli sınıflar” şeklinde çevrilen ve Marx’ın lümpen proletarya olarak tanımladığı nüfus oluşturmaktadır. Lümpen proletarya, genellikle sermaye birikiminin varlık koşulu olmaktan çıkmış, işgücünün ve toplumun dışına atılmış ve geçim araçlarına kendi yöntemleriyle (çoğunlukla yasal olmayan, kayıt dışı veya “kötü” kabul edilen biçimlerde olduğu söylenebilir) ulaşan insanları kapsamaktadır. Dilenciler, çöp toplayıcılar, seks işçileri, hırsızlar, çeteler gibi sayılabilecek; “kötü”, yasa dışı veya zor durumlarda olsa da, geçimlerini işgücü piyasası dışında sağlayabilen insanların, Marx’ın nispi artı nüfus analizinde kapsamadığı söylenebilir. Ancak ayrıntılarına girmemekle birlikte Marx, nispi artı nüfusun en dip tortusunda, sefalet alanında bulunan toplum katmanını açıklarken lümpen proletaryaya işaret etmektedir (1997a: 613). Dolayısıyla bu insanların işgücü piyasası dışında olmalarının da yine kapitalist üretimin gelişiminin bir sonucu olduğu, bu sebeple işgücü piyasasından atılan ve dışlanan nüfusu da içeren nispi artı nüfusun kapsamına girdiği düşünülebilir. Bu tartışma konusu, işgücü istatistikleri üzerinden konuyu ele alan bu çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, önemli ve ufuk açıcı bir tartışma olarak başka çalışmaların konusunu oluşturabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

Makale II: Türkiye’de Yedek İşgücü Ordusu: Hane Halkı İşgücü Anketinden Gözlemler

2.1. Giriş

Bu çalışmada Türkiye örneği üzerinden yedek işgücü ordusunun ve aldığı farklı biçimlerin belirlenmesi ve gözlemlenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Hane Halkı İşgücü Anketlerinin yıllık mikro veri setlerinden elde edilen veriler bir önceki bölümde kuramsal çerçevesi çizilen sınıflandırma yöntemiyle yeniden düzenlenmekte ve yedek işgücü ordusunun giderek genişleyen biçimde üç farklı ölçütü tanımlanıp ağırlıklı olarak nicel açıdan birbirleriyle karşılaştırılmaktadır.

Yedek işgücü ordusunun resmî işgücü istatistikleri üzerinden belirlenip gözlemlenmesi bir çok kısıtlamayı da beraberinde getirdiğinden, çalışmada bu kısıtlamayı bir ölçüde aşma yöntemi olarak yedek işgücü ordusunun farklı şekillerde tanımlanıp karşılaştırılmasına, bu anlamda kapsamı genişletilerek istatistiklerde benimsenen yaklaşım gibi standart kategorilerle sınırlandırılmamasına çalışılmaktadır. Bununla birlikte, önemli bir sınırlandırmayı gözlemin tarihsel kapsamı oluşturmaktadır. İşgücü istatistikleri oluşturulurken kabul edilen uluslararası standartların değişmesi sonucunda kullanılabilir ve karşılaştırılabilir veriler 2004-2013 yıllarını kapsadığı için çalışmadaki tarihsel gözlem de bu yıllarla sınırlı kalmaktadır.

İşgücü piyasasının yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfus üzerinden incelenmesi, standart işgücü istatistiklerini oluşturan anket verilerinin farklı bir

soyutlama düzeyinde üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı sınıflı bir toplum için açıklayıcı hâle gelmesini, bu bağlamda kapitalist üretim ve emek sürecinin somut bir göstergesi olmasını sağlaması açısından önem kazanmaktadır. Türkiye’de genel olarak yedek işgücü ordusunun işsizlik yanında farklı kavramlar çerçevesinde ele alındığı çalışmalar¹⁸ yapılmış olmakla beraber, bilindiği kadarıyla doğrudan yedek işgücü ordusunu inceleyen, belirleme ve gözleme dayalı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu açıdan çalışmanın hem Türkiye işgücü piyasasının yapısı üzerine, hem de yedek işgücü ordusunun somutlaştırılması ve emek sürecinin incelenmesi üzerine literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle Hane Halkı İşgücü Anketi verilerinin özellikleri ele alınmakta, bu verilerin farklı şekillerde tanımlanan yedek işgücü ordusunu belirlemede nasıl kullanılabileceğine yer verilmekte ve daha sonra yedek işgücü ordusunun farklı tanımları belirlenip birbirleriyle karşılaştırılarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda, izleyen kısımda anketlerde kullanılan soru kâğıtlarının yapısı, işgücü kategorileri ve içerdiği bilgiler açıklanmakta, yedek işgücü ordusunun belirlenip gözlemlenmesinde işgücü istatistiklerinden yola çıkmanın getirdiği kısıtlara yer verilmektedir. Sonraki kısımda yedek işgücü ordusunun farklı biçimlerde nasıl tanımlandığı ele alınmakta ve Hane Halkı İşgücü Anketi verileri kullanılarak yedek işgücü ordusunun saklı, akıcı, durgun ve yoksul biçimlerini belirleme yöntemi açıklanmaktadır. Bu kısımda sunulan

¹⁸ Örneğin; sanayileşme ve buna bağlı kentleşme olgusu çerçevesinde, teknolojik işsizlik olarak ele alınan yedek işgücü ordusunu tartışıldığı Emsen (1999), NAIRU (enflasyonu hızlandırmayan işsizlik oranı) kavramı etrafında işsizlik, enflasyon ve ücretler arasındaki ilişkiye yönelik teorilerin yedek işgücü ordusu kavramı çerçevesinde eleştirildiği Yılmaz (2006), yedek işgücü ordusunun kadınlar özelinde ve cinsel ideoloji çerçevesinde ele alındığı Omay (2011), yedek işgücü ordusu kavramının işsizlikle birlikte büyüyen yoksul yardımları çerçevesinde ele alındığı Fırat (2014) ve işsizlik sigortası çerçevesinde ele alındığı Akyüz (2014) çalışmalarına bakılabilir.

yöntem doğrultusunda farklı biçimlerde tanımlanan yedek işgücü ordusu ölçütlerinin bulgularına; nüfus içindeki payları ve mutlak büyüklükleri ile yedek işgücü ordusunun saklı, akıcı, durgun, yoksul ve diğer biçimlerinin payları bağlamında karşılaştırılması ve değerlendirilmesine ise son kısımda yer verilmektedir.

2.2. Veri ve Kısıtlar

Yedek işgücü ordusu ve farklı biçimlerinin belirlenmesi ve gözlemlenmesinde Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) işgücü piyasasının yapısı ve özellikleri hakkında bilgi derleme amacıyla uyguladığı Hane Halkı İşgücü Anketlerinin (HHİA) yıllık mikro veri setleri kullanılmaktadır. Anketler, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO, 1990) ve Avrupa Birliği İstatistik Kurumu'nun (EUROSTAT, 2015) norm ve standartlarına göre kabul edilen işgücü kategorileri ve istatistiklerini belirlemeye yönelik yapılmakta, soru kâğıtları bu standartlara göre düzenlenmekte ve belirlemede işgücü çerçevesi yaklaşımı benimsenmektedir. Hane Halkı İşgücü Anketlerinde işgücü durumunun belirlenmesi üzerine sorular 15 yaşın üzerindeki ve kurumsal olmayan (kışla, hastane, yurt, bakımevi vb. dışındaki) nüfusa sorulmakta ve temel olarak aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

Fertlerin kişisel nitelikleri: Yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim bilgileri.

İstihdam durumu bilgileri: Referans haftasında çalışma, iş yerinin ana faaliyeti, işyerinin durumu, çalışan sayısı, işteki durum, sosyal güvence, çalışma şekli, süreklilik durumu, ek iş durumu, saat olarak çalışma süresi, daha fazla çalışma isteği, başka/ek bir iş arama durumu bilgileri.

Ücretli, maaşlı ve yevmiyeliler için gelir bilgisi: (Geçen) bir ayda elde edilen toplam net nakdi gelir.

İşsizlik ve faal olmama bilgileri: Aktif olarak iş arama durumu, nasıl bir iş aradığı, neden iş aramadığı, işe başlamaya hazır olma durumu bilgileri.

Önceki iş deneyimleri ve bir yıl önceki işgücü durumu bilgileri: Daha önce çalışılıp çalışılmadığı, işten ayrılma sebebi, önceki iş, meslek ve işgücü durumu bilgileri. Anketlerde yer verilen bu bilgiler, aşağıdaki tanımlamalar çerçevesinde standart olarak derlenmektedir¹⁹:

Kurumsal olmayan nüfus: Üniversite yurtları, yetiştirme yurtları (yetimhane), huzurevi, özel nitelikteki hastane, hapisane, kışla vb. yerlerde ikamet edenler dışında kalan nüfustur.

Kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus: Kurumsal olmayan nüfus içerisindeki 15 ve daha yukarı yaştaki nüfustur.

İşgücü: İstihdam edilenler ile işsizlerin oluşturduğu tüm nüfusu kapsar.

İşgücüne katılma oranı: İşgücünün kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içindeki oranıdır.

İstihdam: Aşağıda yer alan, işbaşında olanlar ve işbaşında olmayanlar grubuna dâhil olan kurumsal olmayan çalışma çağındaki tüm nüfus istihdam edilen nüfustur.

İşbaşında olanlar: Yevmiyeli, ücretli, maaşlı, kendi hesabına, işveren ya da ücretsiz aile işçisi olarak referans dönemi içinde en az bir saat bir iktisadi faaliyette bulunan kişilerdir.

¹⁹ Burada yer alan temel tanımlamalar ve HHİA'ya ait bilgiler http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 (son erişim tarihi, 12.09.2016) adresinde yer alan işgücü istatistiklerine ait metaveri metninde bulunan “Analitik Çerçeve, Kapsam, Tanımlar ve Sınıflamalar” başlığından alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için metaveri metnindeki farklı başlıklara bakılabilir.

İşbaşında olmayanlar: İşi ile bağlantısı devam ettiği halde, referans haftası içinde çeşitli nedenlerle işinin başında olmasa da kendi hesabına çalışanlar ve işverenler istihdamda kabul edilmektedir. Ücretli ve maaşlı çalışan ve çeşitli nedenlerle referans döneminde işlerinin başında bulunmayan fertler; ancak 3 ay içinde işlerinin başına geri döneceklerse veya işten uzak kaldıkları süre zarfında maaş veya ücretlerinin en az % 50 ve daha fazlasını almaya devam ediyorsa istihdamda kabul edilmektedir. Bununla birlikte, referans haftası içinde "1 saat" bile çalışmamış olan ücretsiz aile işçileri ve yevmiyeliler istihdamda kabul edilmemektedir. Üretici kooperatifi üyeleri, bir iş ya da meslekte bilgi veya beceri kazanmak amacıyla belirli bir menfaat (aynı ya da nakdi gelir, sosyal güvence, yol parası, cep harçlığı vb.) karşılığında çalışan çıraklar ve stajyer öğrenciler de istihdam hâlinde olanlar kapsamına dâhil edilmektedirler.

İstihdam Oranı: İstihdamın, kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfus içindeki oranıdır.

Eksik İstihdam: Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından düzenlenen 16. Çalışma İstatistikçileri Konferansı'nda, mevcut eksik istihdam tanımı, yaşanan ölçüm zorlukları nedeniyle yeniden ele alınarak, eksik istihdam sorununu daha net ortaya koyabilecek "zamana bağlı eksik istihdam" ve "yetersiz istihdam" kavramlarına geçilmesine karar verilmiştir. Hane halkı işgücü anketi soru kağıdında 2009 yılında bu doğrultuda gerekli düzenlemeler yapılmış olup, 2009 yılı Şubat dönemi sonuçlarından başlamak üzere, 2009 yılına kadar yayımlanan "eksik istihdam" kavramı yerine "zamana bağlı eksik istihdam" ve "yetersiz istihdam"a ilişkin bilgiler yayımlanmaktadır. Zamana bağlı eksik istihdam; referans haftasında istihdamda olan, esas işinde ve diğer işinde/işlerinde toplam olarak 40 saatten daha az süre çalışmış olup, daha fazla süre çalışmak istediğini

belirten ve mümkün olduğu takdirde daha fazla çalışmaya başlayabilecek olan kişilerdir. Yetersiz istihdam, zamana bağlı eksik istihdam kapsamında yer almamak koşuluyla, referans haftasında istihdamda olan, son 4 hafta içinde mevcut işini değiştirmek için veya mevcut işine ek olarak bir iş aramış olan ve böyle bir iş bulduğu takdirde 2 hafta içinde çalışmaya başlayabilecek olan kişilerdir.

Kayıt Dışı İstihdam: Referans haftasında yaptığı işten dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmayanlardır.

İşsiz: Referans dönemi içinde istihdam halinde olmayan (kâr karşılığı, yevmiyeli, ücretli ya da ücretsiz olarak hiç bir işte çalışmamış ve böyle bir iş ile bağlantısı da olmayan) kişilerden iş aramak için son 4 hafta içinde iş arama kanallarından en az birini kullanmış ve 2 hafta içinde işbaşı yapabilecek durumda olan 15 ve daha yukarı yaştaki fertler işsiz nüfusa dâhildirler. Ayrıca, üç ay içinde başlayabileceği bir iş bulmuş ya da kendi işini kurmuş ancak işe başlamak ya da işbaşı yapmak için çeşitli eksikliklerini tamamlamak amacıyla bekleyenler de işsiz nüfus kapsamına dâhildirler.

İşsizlik Oranı: İşsiz nüfusun işgücü içindeki oranıdır.

İşgücüne Dâhil Olmayanlar: İşsiz veya istihdamda bulunmayan 15 ve daha yukarı yaşta kurumsal olmayan çalışma çağındaki nüfustur. İşgücüne dâhil olmayanlar aşağıdaki gruplara ayrılmıştır:

İş aramayıp çalışmaya hazır olanlar²⁰: Çeşitli nedenlerle bir iş aramayan, ancak 2 hafta içinde işbaşı yapmaya hazır olduğunu belirten kişilerdir. İş bulma ümidi olmayan ve diğer sebeplerle iş aramayıp çalışmaya hazır olanlardan oluşmaktadır. İş bulma ümidi

²⁰ İşgücüne marjinal bağlı olanlar HHİA'da iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar şeklinde yer almaktadır. Sınıflandırmada standart işsizlik tanımı uygulanmakta olduğu ve geniş işsizlik tanımına yer verilmediği için marjinal bağlılar kategorisi Türkiye örneğinde işgücünün dışında sayılmaktadır.

olmayanlar, daha önce iş aradığı halde bulamayan veya kendi vasıflarına uygun bir iş bulabileceğine inanmadığı için iş aramayan ancak işbaşı yapmaya hazır olduğunu belirten kişilerdir. Diğer sebeplerle iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar ise, mevsimlik çalışma, ev kadını olma, öğrencilik, irad sahibi olma, emeklilik ve çalışamaz halde olma gibi nedenlerle iş aramayıp ancak işbaşı yapmaya hazır olduğunu belirten kişilerdir.

Mevsimlik çalışanlar: Mevsimlik çalışması nedeniyle iş aramayan ve iş başı yapmaya da hazır olmayan kişilerdir.

Ev işleriyle meşgul: Kendi evinde ev işleriyle meşgul olması nedeniyle iş aramayan ve iş başı yapmaya da hazır olmayan kişilerdir.

Eğitim/öğretim: Bir öğrenim kurumuna devam etmesi nedeniyle iş aramayan ve iş -başı yapmaya da hazır olmayan kişilerdir.

Emekli: Bir sosyal güvenlik kuruluşundan emekli olduğu için iş aramayan ve iş başı yapmaya da hazır olmayan kişilerdir.

Çalışamaz hâlde: Bedensel özür, hastalık veya yaşlılık nedeniyle iş aramayan ve iş başı yapmaya da hazır olmayan kişilerdir.

Diğer: Ailevi ve kişisel nedenler ve bunun dışındaki diğer nedenler ile iş aramayan ve iş başı yapmaya da hazır olmayan kişilerdir.

Bu bilgiler ve tanımlamalar çerçevesinde yapılan Hane Halkı İşgücü Araştırmasında iki aşamalı, tabakalı küme örnekleme yöntemi kullanılmaktadır. Ardışık iki dönem arası ve ardışık iki yılın aynı dönemlerinde adres bazında %50 çakışma sağlayacak şekilde rotasyon kalıbı oluşturulmakta ve her dönemde 8 alt örnek kullanılmakta, uygulama yapılacak örneklem genişliği haftalara eşit olarak

dağıtılmaktadır. Anketin 2013 yılı itibariyle yıllık örneklem hacmi 146.055 hane ve 502.456 kişidir. Diğer yılların örneklem hacmi Tablo 2.1’de gösterilmektedir.

Tablo 2.1. Hane Halkı İşgücü Anketi Yıllık Örneklem Hacmi

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Fert	472.83	490.04	497.13	481.60	481.15	503.32	522.17	517.07	510.80
Hane	121.62	126.70	129.52	128.03	129.26	135.89	143.87	144.36	145.91

Anket sorularına verilen cevaplar doğrultusunda oluşturulan veri setlerinin yedek işgücü ordusunu belirlemede kullanılması belirli kısıtlamaları da beraberinde getirmektedir. İlk olarak HHİA’da kullanılan soru kâğıtları; kavram, tanım, sınıflandırma ve hesaplama tekniklerinin değişimiyle birlikte yenilenmektedir. Soru kâğıtlarında yapılan değişiklikler sonucunda yıl bazında karşılaştırılabilir veriler 2004-2013 yıllarını kapsamakta²¹ ve bu çalışmanın yıl kapsamını da bu zaman dilimi oluşturmaktadır. Benzer bir kısıt nüfus kapsamında da bulunmakta, anket soruları on beş yaş üzerindeki kurumsal olmayan nüfusa sorulduğu için çalışmanın nüfus kapsamı da bununla sınırlı olmaktadır.

Bu sınırlılığın aşılması için standart işgücü araştırmasında kapsanmayan fakat yedek işgücü ordusuna dâhil edilebilecek nüfus için başka veri kaynaklarına başvurmak gerekmektedir. Örneğin TÜİK’in iki yıl için belirlediği (2006 ve 2012) çocuk işçiler ve kurumsal olmayan nüfusa ait istihdam bilgilerinden yararlanılabilir. Benzer şekilde yedek işgücü ordusunun önemli bir parçasını oluşturabilecek genellikle kayıt dışı, esnek ve güvencesiz biçimlerde çalıştırılan göçmen işçilere ait bilgiler için de kısıtlı olmakla beraber Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün göç raporlarından ve çeşitli sivil toplum

²¹ Bkz. https://biruni.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama/aciklama_veri_tabani.htm (Son erişim tarihi, 13.09.2016).

örgütlerinin düzenledikleri raporlardan yararlanılabilir. Yedek işgücü ordusunun başka önemli bir parçası olarak cezaevlerinde iş atölyelerinde çalıştırılan hükümlülere ait bilgiler için Adalet Bakanlığı'na bağlı İş Yurtları Kurumu'nun 2009 yılından itibaren yayımladığı yıllık performans programlarına bakılabilir.

2.3. Yöntem

Çalışmada yedek işgücü ordusunun ve aldığı farklı biçimlerin belirlenip gözlemlenmesinde, giderek daha detaylı ve kapsayıcı olacak şekilde üç farklı yedek işgücü ordusu tanımını karşılaştırmalı olarak değerlendirme yöntemi izlenmiştir²². Buna göre ilk yedek işgücü ordusu tanımı (YİO 1) uluslararası standart işgücü kategori ve kavramları üzerinden, işgücü çerçevesi yaklaşımına göre yapılmış; ikinci yedek işgücü ordusu tanımı (YİO 2), kullanılan kategorilerin ve işgücü çerçevesinin nispeten dışına çıkılarak yedek işgücü ordusunun tanımına daha uygun olacak şekilde detaylandırılmış; üçüncü yedek işgücü ordusu (YİO 3) ise çerçevenin biraz daha genişletildiği, işgücü yaklaşımı kısıtlamasının ötesine geçildiği ve daha geniş bir nüfusu (nispi artı nüfus) kapsayıcı bir yaklaşımla tanımlanmıştır. YİO 1; ilk bölümde ele alınan yöntem, Basu (2012) ve HHİA kategorilerinden yola çıkılarak oluşturulmuş ve işgücü çerçevesi yaklaşımına bağlı olarak kategorilerin resmi işgücü istatistiklerinde sunulan halleri kullanılmıştır. YİO 2 ve YİO 3'ün belirlenmesinde kullanılan kavramlar ise, ilk bölümde çizilen kuramsal çerçeveye ve bu çerçeveye dahil edilebilecek HHİA sorularına

²² Yedek işgücü ordusunun benzer bir yöntemle ve farklı tanımlarla ABD için incelendiği çalışma için bkz. Basu (2012).

dayanılarak seçilmiştir. Bu doğrultuda, HHİA kategorileri ışığında yedek işgücü ordusu ve aldığı farklı biçimler sırasıyla şu şekilde ele alınmıştır:

YİO 1 = *Akıcı* (işsizler) + *Durgun* (zamana bağlı eksik istihdamdakiler + yetersiz istihdamdakiler) + *Saklı ve Yoksul* (iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar)

YİO 2 = *Akıcı* (ücretli iş arayanlar, işe başlamayı bekleyenler) + *Durgun* (güvencesiz, yarı zamanlı, süreksiz biçimlerde çalışan işçiler, çok düşük ücretle çok fazla süre çalışanlar, birden fazla işte çalışanlar, daha fazla süre çalışmak isteyenler, işini değiştirmeyi veya ek bir işte daha çalışmayı isteyenler, gündelik ve geçici işlerde kendi adına çalışan işçiler) + *Saklı* (iş aramayıp çalışmaya hazır olan mevsimlik işçiler ve ev kadınları, ücretsiz aile işçileri) + *Yoksul* (iş aramayıp çalışmaya hazır olan iş bulma ümidi olmayanlar, engelli, yaşlı, emekli ve hastalar) + *Diğer* (iş aramayıp çalışmaya hazır olan öğrenciler)

YİO 3 = **YİO 2** + *Çalışmaya hazır olmayan mevsimlik işçiler, ev kadınları, iş bulma ümidi olmayanlar, öğrenciler*

Yedek işgücü ordusunun ilk tanımı, basit şekilde, istatistiklerde genişletilmiş bir işsizlik tanımı olarak veya ILO'nun "işgücünün eksik kullanımını"²³ kavramının genişletilmiş bir versiyonu olarak düşünülebilir. Bu tanımlamanın, neredeyse her ülkenin resmi işgücü istatistiklerinde yer alan kavramlardan oluşan, bu anlamda erişim, hesaplama, gözlem ve karşılaştırma açısından kolaylık sağlayan bir çerçevede, ancak

²³ İşgücünün eksik kullanımı kavramı; işsizleri, zamana bağlı eksik istihdamdakileri ve marjinal bağluları içermektedir. ILO'nun yetersiz istihdam araştırması ise işgücü piyasasında istihdam biçimindeki diğer kötü koşulların belirlenmesi bağlamında ele alınmaktadır. Bu sebeple yetersiz istihdamın da yedek işgücü ordusunun bu çerçevedeki tanımına uygun olduğu söylenebilir.

yedek işgücü ordusunun standart işgücü çerçevesiyle sınırlı bir ölçütü olduğu kabul edilebilir.

Dolayısıyla yedek işgücü ordusunun bu tanımında kullanılan kavramlara ait veriler, resmi istatistik göstergelerinden veya işgücü anketlerine ait mikro verilerden dolaysız olarak elde edilebilir. Modern işgücü istatistiklerinin ve işgücü çerçevesi yaklaşımının norm ve standartlarına uygun olarak hazırlanan Türkiye HHİA örneğinde sırasıyla; işsizler, istatistiklerde işgücünün bir parçası olarak belirlenen ve işgücü durumunu yansıtan işsiz kategorisinden, son üç ay içerisinde iş arayıp iki hafta içinde çalışmaya hazır olanlarla belirlenmekte; zamana bağlı eksik istihdamdakiler anketlerde toplam fiili çalışma süresi kırk saatten az olup daha fazla süre çalışmak istediğini, bu konuda bir girişimde bulunduğunu ve mümkün olsa iki hafta içinde bu şekilde çalışmaya başlayabileceğini söyleyenlerden elde edilmektedir. Yetersiz istihdamdakiler, anketlerde son dört hafta içinde çeşitli sebeplerle mevcut işini değiştirmek üzere ya da mevcut işine ek olarak iş arayan ve bulunduğu takdirde iki hafta içinde bu işe başlayabileceğini söyleyenlerden belirlenmektedir.²⁴ Son olarak iş aramayıp çalışmaya hazır olanların bilgisi, işgücünün dışında olup son üç ay içerisinde çeşitli sebeplerle iş aramayan fakat iş bulunduğu veya kendi işini kurduğu takdirde iki hafta içinde çalışmaya başlayabileceğini söyleyenlerden elde edilmektedir. Bu yöntem daha basit olmakla birlikte, yedek işgücü

²⁴ HHİA'da 2009 yılına kadar ILO standartlarıyla paralel olarak ayrı ayrı zamana bağlı eksik istihdam ve yetersiz istihdam araştırması yapılmamış olup, kısmen ikisini kapsayacak şekilde bir eksik istihdam araştırması yapılmıştır. Buna göre, normal çalışma saatlerinden daha az süre çalışan ve daha fazla süreli çalışmak isteyenler eksik istihdamın "görülebilir" olan kısmını oluşturmakta (Hussmans, 2007), bu sebep dışında farklı sebeplerle mevcut işini değiştirmek veya ek iş amacıyla iş arayanlar da eksik istihdamın geniş tanımında (görülemeyen kısmı) yer almaktadır (<https://biruni.tuik.gov.tr/isgucuapp/aciklama.zul>, son erişim tarihi, 19.09.2016). Dolayısıyla, HHİA'da da 2009 yılına kadar zamana bağlı eksik istihdam ve yetersiz istihdam bilgisine karşılık olarak ele alınan eksik istihdam bilgisi için bu sorulara olumlu cevap verenler referans alınmaktadır.

ordusunun farklı biçimlerini tam olarak belirleyememesi ve standart istihdam yaklaşımına paralel olarak üretim ilişkilerinden bağımsız bir şekilde çalışma-çalışmama esasına dayanması bağlamında eksik ve yetersiz görülebilir. Bununla birlikte, işgücü istatistiklerinden yola çıkarak yedek işgücü ordusunun genel hatlarını belirlemek açısından bir referans noktası olarak alınabilir.

Yedek işgücü ordusunun ikinci tanımında, bu sınırlandırmaları aşmak üzere durgun kesime karşılık gelebilecek zamana bağlı eksik ve yetersiz istihdam ve akıcı kesime karşılık gelebilecek işsizler gibi kategorilerin standart tanım ve ölçüm kısıtları yerine, yedek işgücü ordusu tanımına üretim ilişkileri ve kapsayıcılık bağlamında daha uygun olduğu düşünülen esnetmeler/düzeltilmeler yapılmıştır. Bu doğrultuda, i) ücretli olarak çalışabileceği bir iş arayanlar çalışmaya hazır olma koşulundan bağımsız olarak akıcı kesime dâhil edilmiş, ii) istihdamda kabul edilenlerin çalışma koşulları ve istihdam biçimleri ayrıntılı bir şekilde ele alınarak ve yine çalışmaya hazır olma koşulu aranmadan durgun kesimde kapsanmış ve iii) “işgücünün kıyısında” kabul edilen marjinal bağlılar, ya da HHİA’daki karşılığı olarak iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar; saklı, yoksul ve diğer biçimlerdeki yedek işgücü ordusuna karşılık gelecek şekilde ayrı ele alınmıştır.

Yedek işgücü ordusunun üçüncü tanımında ise, ikinci tanıma ek olarak işgücü piyasasının dışında olanların (işgücüne dâhil olmayanlar) işgücü piyasasına çekilme potansiyelinin sadece çalışmaya hazır olma koşuluna indirgenmediği ve kapitalist bir ekonomide sermayenin ihtiyaçlarına göre emek sürecine çekilip itilme hareketinin işgücü anketlerinde gözlemlenebileceği kısmının genişletildiği bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu çerçevede anketlerde mevsimlik çalışma, ev işleriyle uğraşma, iş

bulma ümidini kaybetmiş olma, eğitimine devam etme gibi sebeplerle belirli bir süredir iş aramayıp belirli bir süre içinde işe başlamaya hazır olmadığını belirtenlerin de, anketlerde sorulan kısıtlı süre içinde olmasa bile genel olarak sermaye birikiminin koşulları doğrultusunda emek sürecine dâhil olabilecekleri, işgücü piyasasına çekilebilecekleri düşünülerek yedek işgücü ordusunun en geniş ve kapsayıcı tanımına eklenmiştir. Buna karşın, işgücü piyasasına çekilme olasılığının aynı zamanda insanların çalışabilir durumda olmalarıyla da ilgili olduğu söylenebilir. Bu şekilde düşünüldüğünde yaşlılar, emekliler, engelli ve hastalar için bu olasılık ya da potansiyelin daha düşük olduğu, bu kesimin Marx'ın yedek işgücü ordusuna dâhil etmediği nispi yoksul artı nüfusa daha yakın olduğu söylenebilir. Bu sebeple üçüncü yedek işgücü ordusu tanımında da emek sürecine dâhil olma potansiyelini yansıtmaya açısından çalışmaya hazır olma koşulu sadece sözü edilen durumdakiler için sabit tutulmuştur.

İkinci ve üçüncü tanımdaki yedek işgücü ordusunun belirlenmesinde, HHİA sorularının sınıflandırılma sırası izlenmiş ve ilk aşama olarak istihdam durumu sorularından yola çıkılmıştır. Referans haftasında aynı ya da nakdi gelir elde etmek amacıyla bir saat bile olsa bir işte çalışan ve geri dönmek üzere, geçici olarak iş başında bulunmayanlara yöneltilen sorular incelenerek aktif ve yedek işgücü ordusunun ayrıştırılması yolu izlenmiş, daha sonra bu sorulara olumsuz cevap verenlere yöneltilen sorulardan yedek işgücü ordusu ve farklı biçimleri belirlenmiştir.

Öncelikle, aktif ve yedek işgücü ordusu, istatistiklerde ele alınan istihdam kategorisinden farklı olarak sadece çalışma esasına dayanmadığı için bir saat bile çalışmış olsa istihdamda kabul edilen herkese yöneltilen işteki durum sorusu sınıfsal

konumu (sermayedar/emekçi) belirleyici olarak kullanılmıştır²⁵. Çalışılan yer, kuruluş veya işyerinde işteki durum bilgisi için anketlerde bulunan dört farklı seçenek ve toplam istihdam içindeki payları Tablo 2.2’de sunulmaktadır.

Tablo 2.2. İstihdamda Sayılanların İşteki Durumlarına Göre Yıllar İçindeki Dağılımı (%)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ücretli- Maaşlı- Yevmiyeli	52.68	53.77	55.17	57.35	58.20	56.81	57.89	60.01	61.62	62.79
Kendi Hesabına	23.81	25.47	24.59	23.17	22.03	22.63	21.95	20.73	20.05	19.78
Ücretsiz Aile İşçisi	18.54	15.68	14.92	13.93	14.01	15.86	14.87	13.98	13.18	12.63
İşveren	4.97	5.08	5.32	5.55	5.76	5.49	5.30	5.28	5.15	4.80

Aktif ve yedek işgücü ordusunun incelenmesinde temel unsuru ücretli emekçiler oluşturmakla birlikte kapitalist üretimin farklı sömürü biçimleri, mevcut işgücü kalıplarının ve kategori sınırlarının ötesine geçmeyi gerektirmektedir. Dolayısıyla buradaki ücretli, maaşlı veya yevmiyeli kategorisi dışındaki diğer kategorilerin de aktif ve yedek işgücü ordusu kapsamında incelenmesi gerekmektedir. Bu açıdan öncelikle sermayedar sınıfta yer alması bağlamında belki en tartışmasız kategori olan işverenler

²⁵ Burada ayrıntılı bir sınıf analizi yapılmamakla birlikte aktif ve yedek işgücü ordusu analizinin temelinde bulunan sınıf çatışmasının belirleyicisi olarak sermayedar ve emekçi sınıfın ayrılması temel alınmıştır. Hane Halkı İşgücü veya Bütçe Anketleri kullanılarak Türkiye’de toplumsal sınıf yapısını ve değişimini inceleyen çalışmalar için bkz. Günaydın (2011), Köse ve Bahçe (2009).

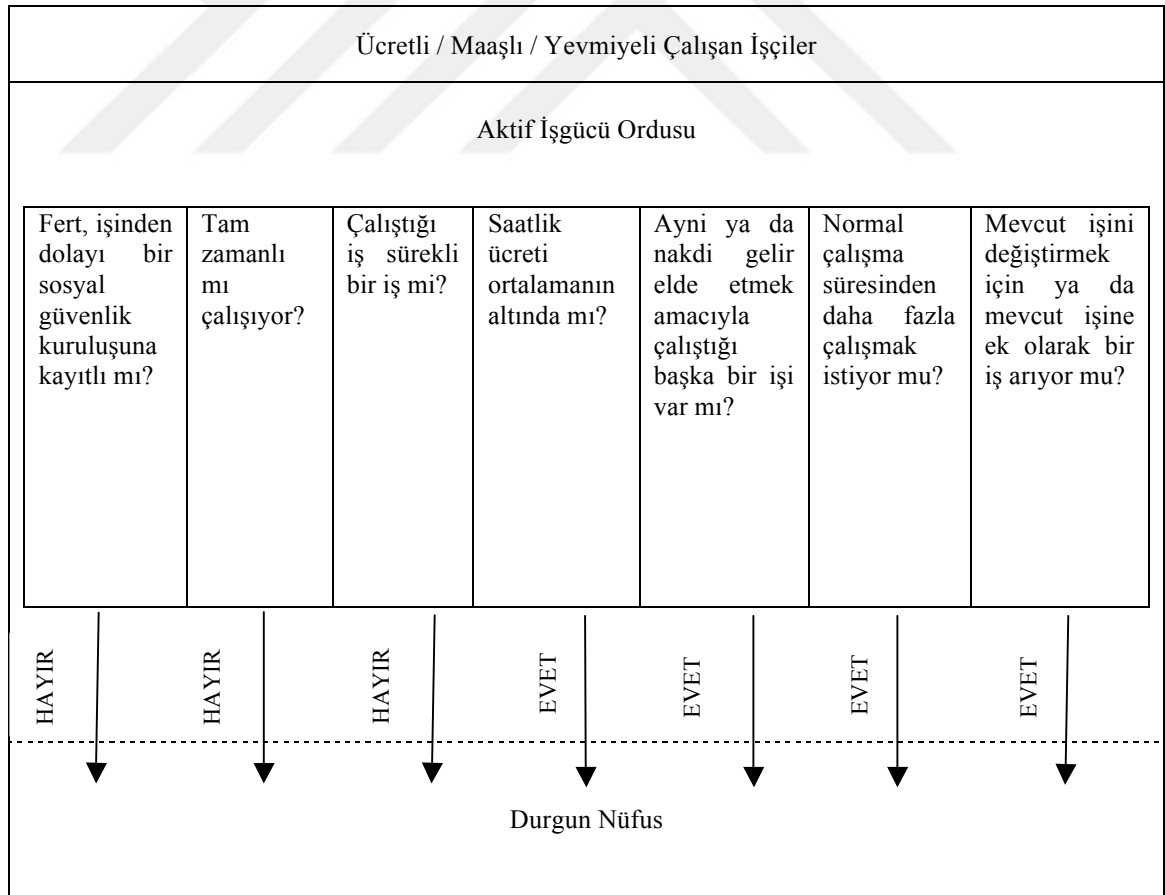
incelemenin dışında tutulmakta, diğer kategoriler birinci bölümde yapılan tartışmalar doğrultusunda ayrıca incelenmektedir.

Bu doğrultuda hâlihazırda emek sürecinde yer alan ve istihdamda kabul edilen nüfusun yarısından fazlasını oluşturan ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanlar aktif işgücü ordusuna dâhil edilmiştir. Bundan sonraki adım, aktif işgücü ile yedek işgücü ordusunun kesişimi sayılabilecek durgun kesimin belirlenmesi olmuştur. Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli işçilere sorulan sosyal güvence durumu, aylık toplam gelir, haftalık çalışma saati, çalışma şekli, işin süreklilik durumu, ek iş bilgisi, daha fazla süre çalışma isteği ve iş değiştirme veya ek iş isteği soruları aktif işgücü ile durgun kesimi birbirinden ayırma yöntemi olarak kullanılmıştır.

Durgun kesim, bir işte çalışsa dâhi oldukça düzensiz, kötü ve zor şartlarda çalışan ve işçi sınıfının ortalama yaşam standartlarının altında yaşayanları tanımladığından (Marx, 1997a: 611), çalışmada “ortalama yaşam standardı” ve “düzgün, düzenli iş” soyutlaması ile yıllık anket verilerinden elde edilen bir “ortalama” kalıbı oluşturulmuştur. Buna göre, ilk önce anketlerde yer alan aylık net gelirin ve aylık normal çalışma saatlerinin örneklem ortalaması çıkarılarak ortalama bir saatlik ücret hesaplanmıştır. Aktif işgücü ordusunda yer alan herkesin aylık gelir ve çalışma saati bilgileri kullanılarak bu ortalama saatlik ücretin altında kalanlar durgun kesime dâhil edilmiştir. Böylece, ortalamaya göre çok uzun saatler çalışıp çok düşük gelir elde edenler, tanımına uygun olarak durgun kesimde yer almıştır. “Düzgün, düzenli iş” olarak ise; güvenceli, tam zamanlı ve sürekli işler ele alınmış, ikinci bir işte çalışmayanlar, daha fazla gelir elde etmek için daha uzun süre çalışmak istemeyenler, işini değiştirmek veya ek bir işte çalışmak istemeyenlerin de bu düzgün, düzenli iş tanımına dâhil olduğu

kabul edilmiştir. Bu şekilde, aktif işgücü ordusunda yer almakla birlikte ortalama çalışma saatinin üzerinde çalışıp ortalama ücretin altında gelir elde edenler, (ve/veya) güvencesiz, yarı zamanlı, süreksiz biçimlerde çalışanlar, birden fazla işte çalışanlar, mevcut işinde veya başka işlerde daha fazla süre çalışmak isteyenler, işini değiştirmek veya ek iş için iş arayanlar yedek işgücü ordusunun durgun kesimine dâhil edilmiştir. Aktif işgücü ile durgun kesimin HHİA soruları doğrultusunda ayrıştırılma yöntemi Şekil 2.1’de özetlenmiştir.

Şekil 2.1. HHİA Soruları Üzerinden Aktif İşgücü ile Durgun Nüfusun Ayrıştırılması

İşteki durumu ücretli, maaşlı veya yevmiyeli olanlar dışında, gündelik ve geçici işlerde kendi adına çalışan işçilerin de durgun biçimdeki yedek işgücü ordusunun bir parçasını oluşturduğu düşünülebilir. Bu işçiler, HHİA'da kendi hesabına çalışanlar kategorisinde profesyonel meslek gruplarında kendi adına çalışanlarla birlikte yer alsa da; çalışma biçimi, yaşam standardı ve üretim ilişkileri bağlamında gündelik, geçici işlerde çalışan işçilerin durgun nüfusla daha çok ortaklığı bulunduğu savunulabilir. Türkiye örneğinde, HHİA'da yer alan “çalışılan işyerinin durumu” bilgisine göre istihdamda kabul edilen nüfusun ikinci büyük parçasını oluşturan kendi hesabına çalışanların büyük bir çoğunluğu tarla ve bahçelerde, daha sonra sırasıyla düzenli işyeri, seyyar ve sabit olmayan işyeri, ev ve pazar yerlerinde çalışmaktadır. Birbirinden büyük ölçüde ayrılan ve çok geniş bir nüfusu kapsayan kendi hesabına çalışanlar kategorisinden gündelik ve geçici işlerde kendi adına çalışan işçilerin belirlenmesi için bu çalışmada anket soruları doğrultusunda “yapılan iş” bilgisi kullanılmıştır. Buna göre, meslek sınıflamasında “nitelik gerektirmeyen işler”de kendi hesabına çalışanlar, kendi adına çalışan işçilere karşılık gelecek şekilde durgun kesime dahil edilmiştir.²⁶ Bu şekilde belirlenen durgun kesimin, eksik ve yetersiz istihdam kategorilerindeki çalışmaya hazır olma kısıtlamasını içermemesi ve çeşitli istihdam biçimlerini daha

²⁶ HHİA'da, çalışılan işin süreklilik durumu ve aylık toplam gelir bilgisi sadece ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışan işçileri kapsadığından, kendi hesabına çalışanların durgun kesime dâhil edilebilecek gündelik, geçici işlerde ve geçimlik düzeyde çalışan kısmının “nitelik gerektirmeyen” işlerde kendi hesabına çalışanların oluşturacağı düşünülebilir. Bu doğrultuda Uluslararası Standart Meslek Sınıflamasına (ISCO08) göre bu alana dâhil edilen nitelik gerektirmeyen işlerin kapsamına şunlar alınmıştır: Temizlikçiler ve yardımcıları; tarım, ormancılık ve balıkçılık sektörlerinde nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar; madencilik, inşaat, imalat ve ulaştırma sektörlerinde nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar; yiyecek hazırlama yardımcıları; cadde ve sokaklarda satış ve hizmet işlerinde çalışanlar; çöpçüler, atık toplayıcılar ve diğer nitelik gerektirmeyen işlerde çalışanlar. ISCO08'de yer alan diğer mesleklere şu linkteki “Meslek_sınıflama” başlığından erişilebilir: <http://www.tuik.gov.tr/MicroVeri/HHBTKA2015/turkce/metaveri/siiniflamalar/index.html> (son erişim tarihi, 20.09.2016).

ayrıntılı ele alması bağlamında durgun biçimdeki yedek işgücü ordusunun daha isabetli ve kapsamlı bir karşılığını yansıttığı söylenebilir.

İşteki durumuna göre istihdamda kabul edilen nüfusun bir diğer kategorisi olan ücretsiz aile işçileri ise HHİA'da “bir saat bile olsa çalışanlar”ın büyük bir kısmını oluşturmakta ve Türkiye örneğinde büyük bir kesimi tarla ve bahçelerde aile içi üretime ücretsiz katkı sağlayan ve çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan bir nüfusa karşılık gelmektedir. Bu anlamda ücretsiz aile işçilerinin saklı nüfusun bir parçasını oluşturduğu düşünülmekte, dolayısıyla HHİA'da bu kategoride yer alanlar yedek işgücü ordusunun saklı kesimine dâhil edilmektedir. Saklı nüfusun diğer bileşenleri olan mevsimlik işçiler ve ev kadınları HHİA'da işgücüne dâhil edilmeyen nüfusa yöneltilen (faal olma ya da olmama) sorulardan belirlenmektedir.

HHİA'da referans haftasında aynı ya da nakdi gelir elde etmek amacıyla (bir saat bile olsa) bir işte çalışan ve geçici olarak iş başında bulunmayanlara yönelik sorulardan sonra “işsizlik ve faal olmama” bilgilerini elde etmeye yönelik sorular yer almakta ve işgücü ile işgücüne dâhil olmayan nüfus bu bilgilerle belirlenmektedir. Çalışmada bu alanda yer alan sorular yedek işgücü ordusunun akıcı, saklı ve yoksul biçimlerinin belirlenmesinde kullanılmıştır. Bu doğrultuda referans haftasında gelir elde etmek amacıyla bir işle bağlantısı bulunmayıp ücretli olarak çalışabileceği bir iş aradığını söyleyenler²⁷ yedek işgücü ordusunun akıcı kesimine dâhil edilmiştir. Akıcı kesimin belirlenmesinde, sadece ücretli bir iş aramak yeterli kabul edilmiş, bu anlamda işsiz

²⁷ HHİA'da iş aradığını söyleyenlere ücretli olarak çalışabileceği mi yoksa kendi işini kurmak için mi iş aradığı sorusu yöneltilmekte, kendi işini kurmak için iş arayanların payı nispeten az olmakla birlikte bu çalışmada yedek işgücü ordusunun belirlenmesi bağlamında sadece ücretli olarak çalışabileceği bir iş arayanlar değerlendirilmektedir.

kategorisinin standart tanımlaması da esnetilerek iki hafta içerisinde işe başlamaya hazır olma koşulu aranmamıştır. Bunun dışında, işe başlamayı beklediği için iş aramadığını belirtenler de akıcı kesime dâhil edilmiştir.

HHİA'da işsizliğin belirlenmesi sorularından sonra işgücüne dâhil olmayanların belirlenmesine yönelik sorular yer almaktadır. Buna göre son üç ay içerisinde iş arama kanallarından herhangi birini kullanmayanlara iş aramama nedeni sorulmakta, daha sonra işe başlamayı bekleyenler hariç istihdamda olmayan herkese iş bulmuş veya kendi işini kurmuş olsa bu işte iki hafta içinde çalışmaya başlayıp başlayamayacağı sorulmaktadır. İş aramayıp çalışmaya hazır olanlar kategorisi bu şekilde ayrıca belirlense dâhi, bu kategori TÜİK'in sınıflandırmasına göre işgücüne dâhil edilmemektedir.

Saklı nüfusta yer alan mevsimlik işçiler ve ev kadınları, ikinci yedek işgücü ordusu tanımında işgücü piyasasının dışında olup bir işte çalışmaya hazır olanlarla belirlenmiş, üçüncü tanımda ise işe başlamaya hazır olma durumundan bağımsız olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda iş aramama nedeni mevsimlik çalışma (ve eski işine çağrılmayı bekleme) olanlar mevsimlik işçiler olarak; iş aramama nedeni ev işleriyle meşgul olma, ailedeki çocuklara ve bakıma muhtaç yetişkinlere bakma ve diğer ailevi ve kişisel nedenler olanlar ise ev kadınları olarak saklı kesime dâhil edilmiştir.²⁸

Yoksul kesimin belirlenmesinde iş bulma ümidi olmayanlar, yine iş aramama nedenlerine göre belirlenmiş, buna göre iş aramama nedeni, daha önce çok arayıp

²⁸ “Ev kadınları” nitelemesi, burada sayılan ev/bakım işleri veya ailevi nedenler gibi nedenlerle iş aramayanları kapsamakta ve mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı cinsiyet rollerini yansıtacak şekilde kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu nedenlerle iş aramayan erkeklerin de bu başlık altında nitelenebileceği düşünülse de hâlihazırda anket verilerine bakıldığında burada sayılan sebeplerle iş aramayan erkeklerin ihmal edilebilecek kadar az olduğu görülmektedir. 2013 yılındaki HHİA verilerine göre, ev işleriyle uğraştığı için iş aramayan hiç bir erkek bulunmazken, bakım işleriyle uğraştığı için iş aramayan erkeklerin oranı %0,1'dir. Diğer ailevi ve kişisel nedenlerle iş aramayan erkeklerle birlikte ise bu oran toplamda %1,5'e denk gelmektedir.

bulamamak ve kendi vasıflarına uygun bir iş bulabileceğine inanmamak olanlar iş bulma ümidi olmayanlar şeklinde yoksul kesime eklenmiştir. İş bulma ümidi olmayanların büyük bir çoğunluğu iş bulmaları hâlinde çalışmaya hazır olduklarını belirtmekte, bu sebeple YİO 2 ile YİO 3, yoksul kesim açısından birbirinden çok fazla ayrılmamaktadır. Bu kesime dâhil edilen diğer çalışabilecek durumda olanların belirlenmesi için de YİO 2’de ve YİO 3 tanımında iş aramama nedeninin yanında çalışmaya hazır olup olmama durumuna bakılmıştır. Buna göre HHİA’da iş aramama nedenlerine göre engelli, hasta, yaşlı ve emekli olup, iş olduğu takdirde çalışmaya hazır olduğunu belirtenler bu kategoriye dâhil edilmiştir.

Yedek işgücü ordusunun bu farklı biçimlerine ek olarak, HHİA’da eğitim ve öğretimine devam ettiği için iş aramayanlara da yer verilmektedir. Bu kategoride belirlenen on beş yaşın üzerinde olan öğrencilerden çalışmaya hazır olduklarını belirtenler YİO 2’ye dâhil edilmiştir. Çalışmaya hazır olmayan öğrencilerin genel olarak çalışabilecek durumda olduğu ve sermaye açısından büyük bir sömürü kaynağı olarak işgücü piyasasına çekilip salınma potansiyelinin yüksek olduğu düşünüldüğünde, anketlerde iş aramadığı ve çalışmaya hazır olmadığı belirlenen bu kesimin de sermaye birikimi sürecine yedek bir işgücü olma özelliği taşıdığı düşünülebilir. Bu sebeple, çalışmaya hazır olma koşulu aranmadan, işgücünün dışında kabul edilen eğitim/öğretimine devam edenlere de yedek işgücü ordusunun daha kapsamlı tanımı olan YİO 3’de yer verilmiştir. Bu açıklamalar ışığında HHİA’da sorulan iş aramama nedenleri üzerinden YİO 3 için farklı yedek işgücü ordusu biçimleri Tablo 2.3’de özetlendiği şekilde belirlenmiştir. YİO 2 için ise akıcı dışındaki diğer yedek işgücü ordusu biçimleri aynı yöntemle, ancak çalışmaya hazır olma koşulu ile belirlenmiştir.

Tablo 2.3. Nedenlerine Göre İş Aramayanların Yedek İşgücü Ordusu Biçimlerinin Belirlenmesi (YİO 3)

İş Aramama Nedeni	Yedek İşgücü Ordusu Biçimi
İş buldu başlamak için bekliyor	Akıcı
Mevsimlik çalışıyor-eski işine çağrılmayı bekliyor	Saklı
Ev işleri ile meşgul	
Ailedeki çocuklara bakıyor	
Ailedeki bakıma muhtaç yetişkinlere bakıyor	
Hem ailedeki çocuklara hem de bakıma muhtaç yetişkinlere bakıyor	
Diğer ailevi ve kişisel nedenler	
Daha önce çok aradı ancak bulamadı	Yoksul
Kendi vasıflarına uygun bir iş bulabileceğine inanmıyor	
Engelli veya hasta	
Yaşlı (65 ve daha yukarı yaş)	
Emekli	
Eğitim/öğretimine devam ediyor Diğer ²⁹	Yedek İşgücü Ordusunun Diğer Mensupları

Buraya kadar anlatılan ikinci ve üçüncü tanımlamadaki yedek işgücü ordusunun Türkiye HHİA soru ve verileri kullanılarak belirlenmesinde izlenen yol, en geniş tanıma yansıtan YİO 3 üzerinden Şekil 2.2’de özetlenmektedir.

²⁹ HHİA’da yer alan iş aramama nedenlerinden birisi de belirtilen başlıklara girmeyen diğer sebeplerdir. İçeriğinin kesin olmayışı sebebiyle bu başlıkta yer alanlar da çalışmaya hazır olma durumu üzerinden değerlendirilmiştir.

Şekil 2.2. HHİA Üzerinden Yedek İşgücü Ordusu (YİO 3) ve Farklı Biçimlerinin

Belirlenmesi

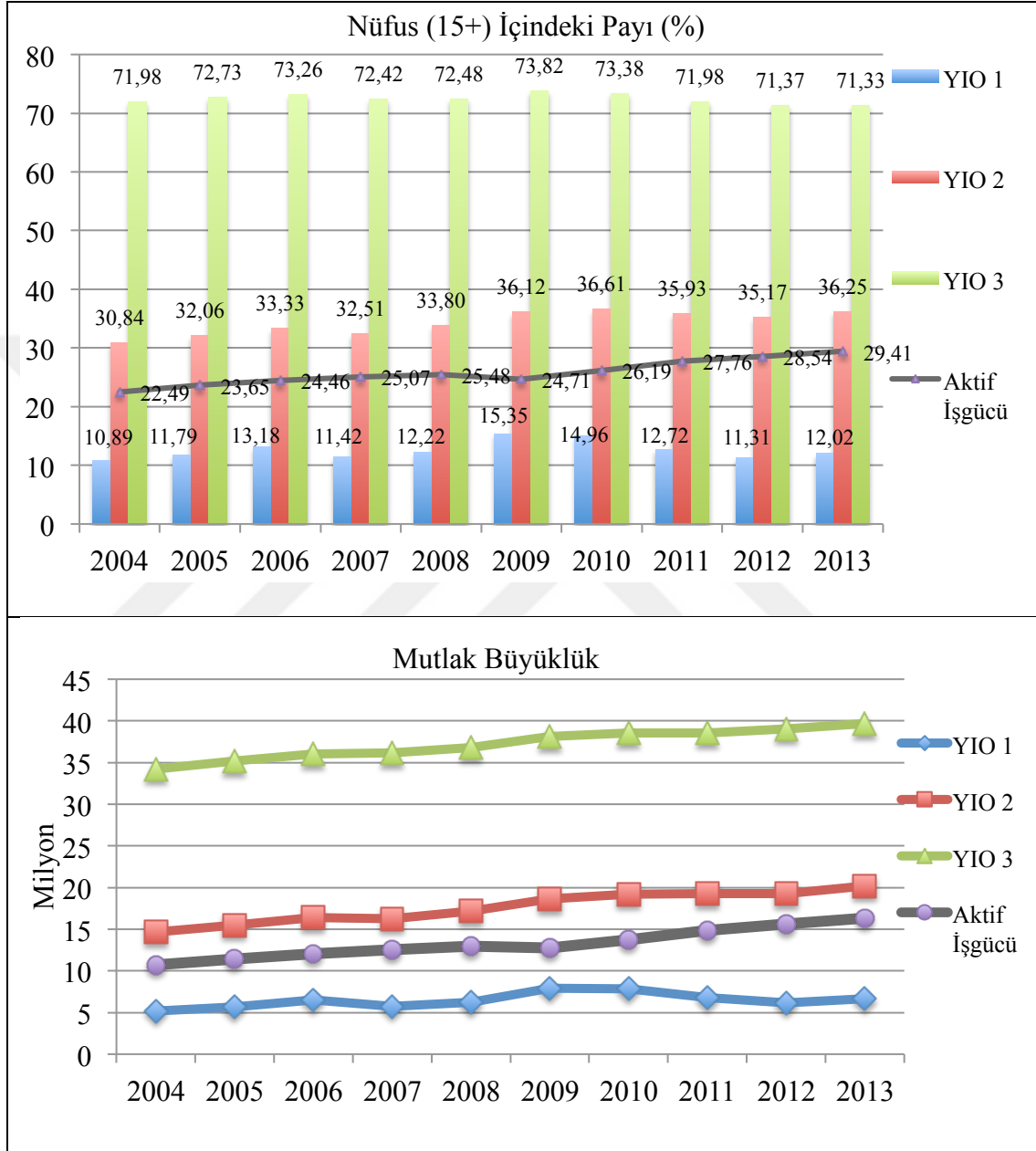
Referans haftası içinde aynı ya da nakdi gelir elde etmek amacıyla bir işte çalışanlar	Gelir elde etmek amacıyla bir saat bile olsa bir işte çalışanlar	Geçici olarak çalışmadığı bir işi olanlar	İşi olmayanlar/çalışmayanlar		
			İş Aramayanlar		İş Arayanlar
Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli olarak çalışanlar (ve gündelik geçici işlerde kendi adına çalışan işçiler)			İş Aramayanlar		
AKTİF İŞGÜCÜ ORDUSU			İş Arayanlar		
Güvenceli, tam zamanlı, sürekli, ortalamanın üstünde ücretli bir işte çalışanlar, ek bir işte çalışmayanlar, daha fazla süre çalışma isteği olmayanlar ve mevcut işini değiştirmek için ya da mevcut işine ek olarak iş aramayanlar	Güvencesiz (ve/veya) yarı zamanlı / geçici / mevsimlik / ortalama saatlik ücret ve altında çalışanlar / ek bir işte daha çalışanlar / daha fazla süre çalışmak isteyenler / mevcut işini değiştirmek için ya da mevcut işine ek olarak iş arayanlar / nitelik gerektirmeyen işlerde kendi adına çalışan işçiler	Mevsimlik çalışma / ev işleriyle uğraşma / çocuklara ve muhtaç yetişkinlere bakma / diğer ailevi ve kişisel nedenlerle iş aramayanlar;	İş bulacağına inanmama ve kendi vasıflarına uygun bir iş olduğunu düşünmeme gibi nedenlerle iş aramayanlar; çalışmaya hazır olan emekliler, yaşlılar, engelli veya hastalar	Eğitim ve öğretimine devam etme nedeniyle iş aramayanlar (öğrenciler)	Ücretli olarak çalışabileceği bir iş arayanlar ve işe başlamayı bekleyenler
		DURGUN	SAKLI	YOKSUL	DİĞER
YEDEK İŞGÜCÜ ORDUSU (YİO 3)					

2.4. Bulgular ve Değerlendirme

Yedek işgücü ordusunun giderek daha detaylı ve kapsayıcı olacak şekilde tanımlanan üç farklı göstergesi ile ücretli emeği yansıtan aktif işgücü 2004-2013 yılları için HHİA verileri üzerinden incelenmiş ve temel bulgular on beş yaşın üzerindeki nüfus içindeki payları ile buna karşılık gelen mutlak büyüklükleri olmak üzere Grafik 2.1’de sunulmuştur.

Grafik 2.1’e bakıldığında yedek işgücü ordusunun farklı tanımlara dayanan göstergelerinin, bu tanımların kapsayıcılığına paralel bulguları yansıttığı söylenebilir. Bu bulgulara göre, işgücü kategorileri üzerinden tanımlanan YİO 1, nüfusun %10-%15’ine; standart tanımların esnetilmesiyle tanımlanan YİO 2, nüfusun %30-%36’sına ve kısıtların iyice genişletilmesiyle tanımlanan YİO 3, iki göstergenin toplamını da aşan ve nüfusun %70’inin üzerine çıkan büyük bir nüfusa karşılık gelmiştir. Bu oranların mutlak büyüklük olarak yaklaşık karşılığı ise sırasıyla beş milyon ile yedi milyon, on dört milyon ile yirmi bir milyon ve otuz dört milyon ile kırk milyon arasında değişen bir nüfus olmuştur. Ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışan emekçileri yansıtan aktif işgücü ise nüfusun %22-%29’unu oluşturacak şekilde on milyon ile on yedi milyon aralığında değişmiştir.

Grafik 2.1. Aktif ve Yedek İşgücü Ordusuna Ait Temel Bulgular

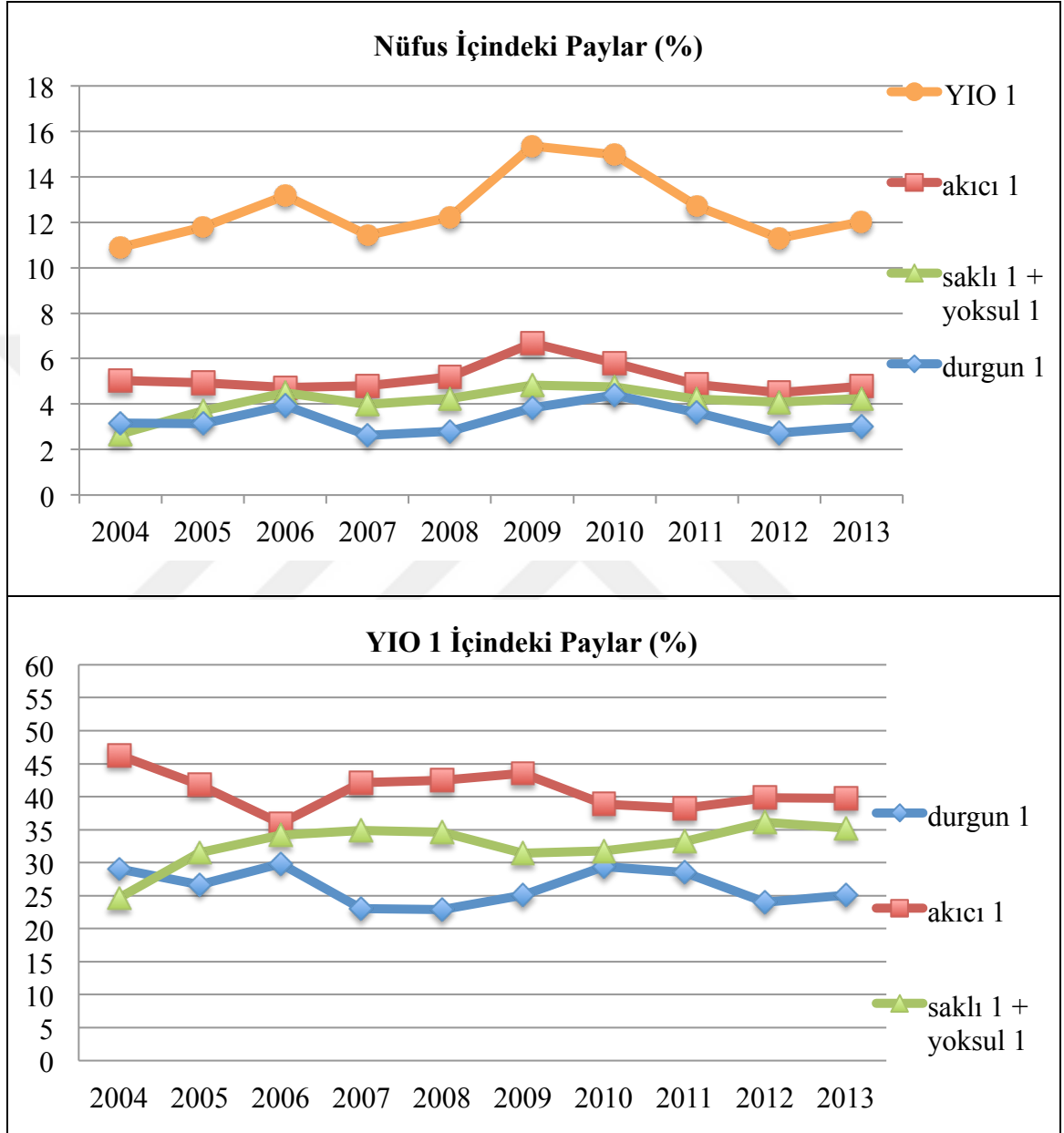

Grafik 2.1’de sunulan bulgular ışığında aktif ve yedek işgücü ordusunun buradaki on yıllık genel hareketi üzerine de belirli çıkarımlar yapılabilir. İlk olarak nüfus içindeki payı ve mutlak büyüklüğü yıl bazında değişmekle birlikte, özellikle 2008

küresel krizini takip eden yıllarda oldukça belirgin olmak üzere yedek işgücü ordusunun 2004-2013 yılları arasında, aktif işgücü ordusuyla birlikte artış eğilimi gösterdiği söylenebilir. Bu eğilimin, Marx'ın sermaye birikimi yasasının eğilimi olarak açıkladığı (1973: 333-334), sermayenin bir yandan çalışan nüfusu arttırmaya yönelik, öte yandan bu nüfusun bir kısmını sürekli nispi olarak artı nüfus hâline getirme eğilimiyle örtüştüğü savunulabilir. Mutlak büyüklüklere bakıldığında bu artışın, YİÖ 1 göstergesi dışında, aktif işgücü ordusunun boyutlarını da aşan bir eğilimde olduğu söylenebilir.

Ücretli emek bağlamında aktif işgücü ordusu 2004 yılında nüfusun yaklaşık %22'sini oluştururken 2013 yılında bu oranın %29'u aştığı ve mutlak büyüklüğü on milyondan on altı milyonun üzerine çıktığı görülebilir. YİÖ 1, 2004 yılında nüfusun %11'i civarında ve mutlak büyüklüğü beş milyonken, 2013 yılına gelindiğinde bu rakamlar sırasıyla %12'yi ve altı milyonu aşmıştır. Benzer şekilde YİÖ 2, 2004 yılında nüfusun yaklaşık olarak %31'ini ve mutlak büyüklük olarak on dört milyonu yansıtırken, 2013 yılında nüfusun %36'sına ve yirmi milyona karşılık gelmiştir. YİÖ 3 ise, 2004 ve 2013 yılları karşılaştırıldığında mutlak büyüklük olarak yaklaşık otuz dört milyondan kırk milyona çıkarken nüfus içindeki payı küçük oranlı bir düşüşle %71 civarında kalmıştır. Bu değişimleri daha ayrıntılı incelemek ve yorumlayabilmek için yedek işgücü ordusunun üç farklı ölçütünde durgun, akıcı, saklı, yoksul ve diğer biçimlerin nasıl değiştiği ve yedek işgücü ordusunu nasıl etkilediği hakkında fikir vermesi açısından her ölçüt için farklı biçimlerin on beş yaş ve üzerindeki nüfus içindeki payları ile yedek işgücü ordusu içindeki payları aşağıdaki grafiklerde sunulmuştur.

Grafik 2.2. YİO 1'e Ait Temel Bulgular

Yedek işgücü ordusu içindeki farklı biçimlerin paylarına ve bunların nüfus içindeki oranlarına bakılarak, yedek işgücü ordusunun hareketindeki dalgalanmaların niteliği ve niceliği hakkında çıkarımlar yapılabilir. İlk olarak Grafik 2.2’de sunulan YİO 1 için yedek işgücü ordusunda en yüksek payı işsiz kategorisini yansıtan akıcı kesimin

aldığı, daha sonra marjinal bağılıları yansıtan saklı ve yoksul kesimin geldiği, en az payı ise istatistiklerde standart dışı istihdam biçimlerini yansıtan ve sadece eksik ve yetersiz istihdamdakilerin oluşturduğu durgun kesimin aldığı söylenebilir. Eksik ve yetersiz istihdamdakiler, istihdamda olduğu halde çalışma biçimi veya işin niteliğiyle ilgili sebeplerle başka/ek iş arayıp çalışmaya hazır olanları kapsadığından, istihdamda olan işsizler olarak düşünülebilir. Benzer şekilde saklı ve yoksul kesimin sınırlı bir ölçütünü yansıtan marjinal bağılılar, aktif olarak iş aramamakla birlikte çalışmaya hazır olanları kapsadığından, saklı işsizler olarak düşünülebilir. Bu bağlamda 2004 yılından 2013 yılına YİÖ 1 için genel eğilim olarak bakıldığında yedek işgücü ordusu içinde resmi olarak işsiz kabul edilenlerin payı ile istihdamdaki işsizlerin payı azalırken saklı işsizlerin payının arttığı söylenebilir. HHİA verilerine göre, çalışmayan ve iş aramadığı hâlde iki hafta içerisinde çalışmaya hazır olduğunu söyleyenlerin, çalışmayan nüfus içindeki payı %74 oranında artış göstermektedir. Dolayısıyla YİÖ 1'in nüfus içindeki genel artışında en büyük etkenin çeşitli sebeplerle iş aramayıp çalışmaya hazır olanları yansıtan saklı 1 ve yoksul 1 kesiminin payındaki artış olduğu söylenebilir.

YİÖ 1'in hareketindeki dalgalanmalara bakıldığında ise daha az nüfusu ve çok belirli kıstaslarla tanımlanmış daha az farklı biçimi kapsadığından, bu dalgalanmaların diğerlerine göre daha şiddetli olduğu söylenebilir. Dalgalanmaların niteliğine bakılacak olursa, 2004-2006 yılları arasında yedek işgücü ordusunun nüfus içindeki oranında gözlemlenen yaklaşık üç puanlık artışın saklı ve yoksul kesim ile durgun kesimin payındaki artışla gerçekleştiği, bu yıllarda akıcı kesimin payının düştüğü söylenebilir. Resmî tanımıyla işsizlerin payı azalırken eksik ve yetersiz istihdamdakilerle iş aramayıp çalışmaya hazır olanların payının artması, hem saklı işsizliğin artması hem de

istihdamda olursa dâhi işsizliğin devam etmesi, yani istihdam biçiminin yarı zamanlı, güvencesiz, esnek ve kötü çalışma koşullarında olması eğilimi ile açıklanabilir.

Bu durumun 2007 yılına gelindiğinde tersine döndüğü, eksik ve yetersiz istihdamdakilerle iş aramayıp çalışmaya hazır olanların oranı azalırken resmi olarak işsiz sayılanların oranının arttığı, bu doğrultuda yedek işgücü ordusunun toplam payındaki yaklaşık iki puanlık düşüşün resmi işsizliğin azalmasından değil, istihdamda olan ve saklı işsizliğin oranının azalmasından kaynaklandığı söylenebilir. Yedek işgücü ordusunun 2007 yılında bu görece düşüşünden sonra 2008 küresel kriziyle birlikte bir daha önceki seviyelerine dönmek üzere arttığı söylenebilir.

2007-2009 döneminde YİÖ 1 nüfus içerisinde neredeyse dört puan birden artış göstermiştir. Bu artışta en büyük etkiyi akıcı kesimin yaptığı, daha sonra sırasıyla durgun kesim ile saklı ve yoksul kesimin geldiği söylenebilir. Kriz döneminde bütün yedek işgücü ordusu biçimlerinde artış olmakla birlikte en çok artışın işten çıkarmalar doğrultusunda işsiz kalanlarda yaşandığı, bununla birlikte eksik ve yetersiz istihdamdakilerin payının iş aramayıp çalışmaya hazır olanlardan daha fazla artarak yedek işgücü ordusundaki değişimin öncelikli belirleyenlerinden birisi olduğu söylenebilir. Bu durum, kriz zamanında işten çıkarmalardan sonra istihdamda kalanların da çalışma koşullarının kötüleşmesi ve işten çıkarılma olasılığının artması sebebiyle iş değiştirmek veya ek işlerde çalışmak isteyip çalışmaya hazır olduğunu söyleyenlerin payının arttığı şeklinde yorumlanabilir. İş aramayıp çalışmaya hazır olanların nüfus içindeki payının da bu yıllarda iktisadi koşulların kötüleşmesiyle arttığı, ancak YİÖ 1 içindeki payının düşüşüne bakıldığında akıcı ve durgun kesime göre bu artışın sınırlı kaldığı söylenebilir. Kriz yıllarından sonra ise YİÖ 1 bağlamında yedek işgücü

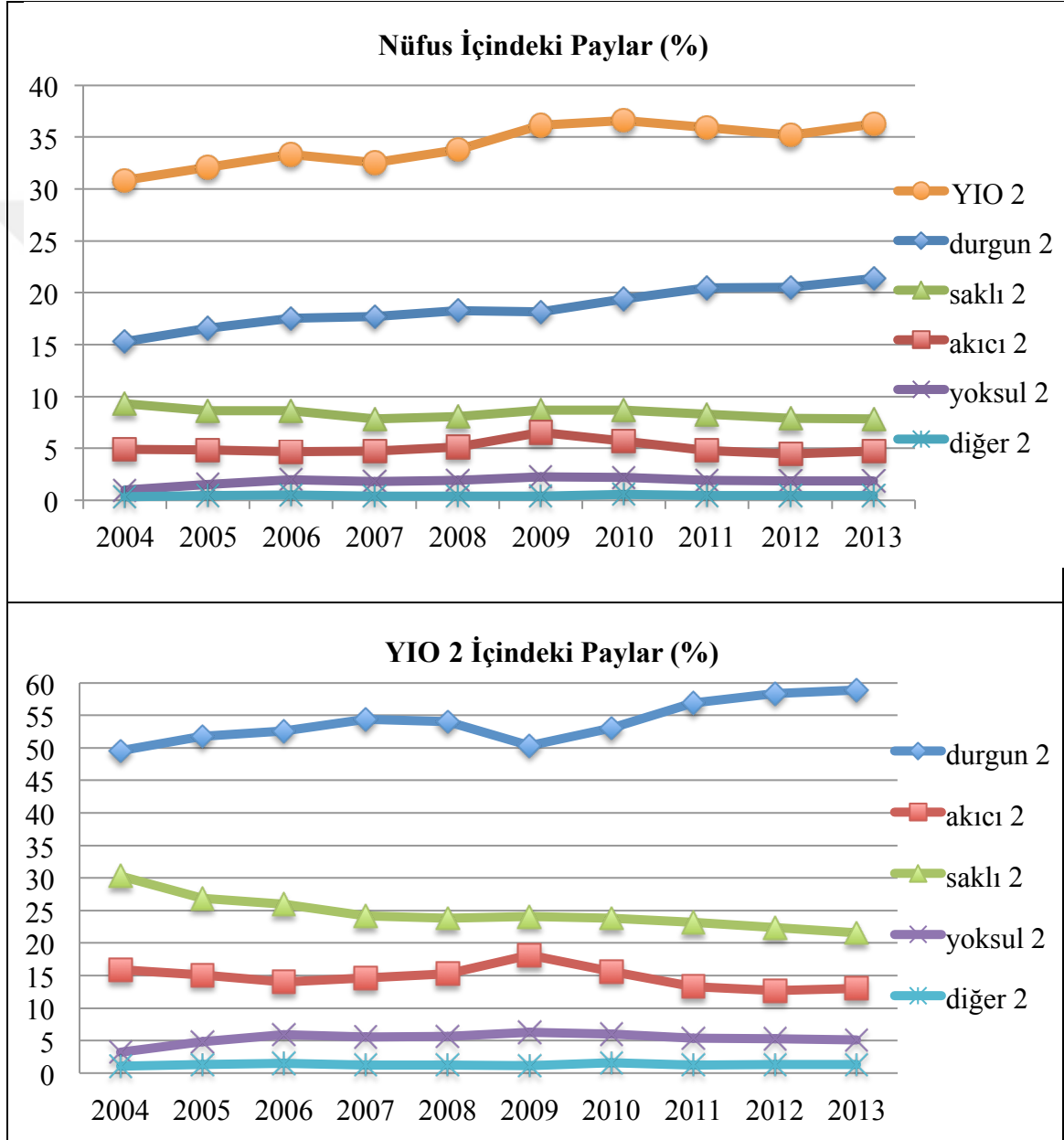
ordusundaki azalmanın daha çok akıcı kesimin işgücü piyasasına yeniden çekilmesiyle ve durgun kesimin payındaki azalma ile yaşandığı söylenebilir. Saklı ve yoksul kesimin nüfus payındaki düşüşün ise yine yedek işgücü ordusu içindeki payına bakıldığında sınırlı kaldığı söylenebilir. 2013 yılına gelindiğinde neredeyse resmi olarak işsiz kabul edilenlerin oranı kadar, istatistiklerde görünmeyen ve çeşitli sebeplerle iş aramadığı halde çalışmaya hazır olan saklı bir nüfusun var olduğu söylenebilir. Bu konu üzerine daha sağlıklı yorumlar iş aramayıp çalışmaya hazır olanların saklı ve yoksul kesim ile öğrenciler olarak ayrıldığı ve diğer farklı biçimlerin de daha ayrıntılı ele alındığı YİO 2 ve YİO 3 bulgularının yer aldığı aşağıda sunulan grafiklere (sırasıyla Grafik 2.3 ve 2.4) bakılarak yapılabilir.

YİO 2'ye ait bulguların sunulduğu Grafik 2.3'e bakıldığında, yedek işgücü ordusu içinde en yüksek payı durgun kesimin aldığı, daha sonra sırasıyla saklı, akıcı, yoksul kesimin geldiği ve en az payı çalışmaya hazır olan öğrencilerin aldığı söylenebilir. Genel eğilim olarak 2004 yılı ile 2013 yılları karşılaştırıldığında, YİO 2'de durgun ve yoksul kesim ile çalışmaya hazır olan öğrencilerin paylarının arttığı, saklı ve akıcı kesimin paylarının ise azaldığı söylenebilir. Dolayısıyla YİO 2'nin nüfus içindeki genel artışında en büyük etkenin başta durgun kesimin olmak üzere yoksul kesim ile çalışmaya hazır olan öğrencilerin paylarındaki artış olduğu söylenebilir.

Durgun kesim, aktif işgücü ordusunda yer almakla birlikte güvencesiz, yarı zamanlı, süreksiz biçimlerde, birden fazla işte çalışan, düşük ücretlerle uzun saatler çalışan, ek/başka işler arayan, daha fazla çalışmak isteyen ve gündelik, geçici işlerde kendi adına çalışan işçileri kapsadığından bu kesimin hem yedek işgücü ordusu hem nüfus içindeki payının artış eğiliminde oluşu, istihdam biçiminin genel olarak

güvencesiz, esnek, geçici ve sermaye açısından yüksek sömürüye dayalı olma eğilimiyle açıklanabilir.

Grafik 2.3. YİO 2'ye Ait Temel Bulgular

Durgun kesimin daha ayrıntılı bir şekilde ve iş aramayıp çalışmaya hazır olanların da saklı ve yoksul kesim ile öğrenciler olarak ayrı ele alındığı YİO 2

bağlamında, yedek işgücü ordusunun farklı biçimleri arasındaki ilişkinin daha belirgin olduğu söylenebilir. Buna göre, ücretsiz aile işçileri ile mevsimlik işçiler ve ev kadınları işgücü piyasası dışındayken çalışmaya hazır olmaları durumunda saklı 2 kesiminde kapsanırken, işgücü piyasasında olmaları (veya buraya çekilmeleri) durumunda istihdam biçimlerine göre durgun 2 kesiminde kapsanabilmektedir. Dolayısıyla genel eğilim olarak bakıldığında akıcı kesim ile saklı kesimin payları düşerken durgun kesimin payının artması, ücretli iş arayanlar ile saklı kesimde bulunan ücretsiz aile işçilerinin ve çalışmaya hazır olan mevsimlik işçilerle ev kadınlarının durgun kesimi besleyecek şekilde işgücü piyasasına çekildiği ve güvencesiz, yarı zamanlı, esnek ve geçici biçimlerde istihdam edildiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak aynı durumun yoksul kesimdeki çalışmaya hazır olanlarla öğrenciler için geçerli olmadığı, dolayısıyla YİO 1'deki saklı ve yoksul kesimin hareketinin sınırlılığının bu farktan kaynaklandığı ve saklı 1 ve yoksul 1 kesiminin toplam payındaki genel artışın temel olarak yoksul kesimle öğrencilerden kaynaklandığı söylenebilir.

Bu genel eğilimin tersine döndüğü kriz yıllarına bakıldığında, 2008-2009 aralığında ücretli iş arayanların nüfus ve yedek işgücü ordusu içindeki payı önemli bir şekilde artarken durgun kesimin nüfus içindeki payının azaldığı ve yedek işgücü ordusu içindeki payında belirgin bir düşüş olduğu, diğer taraftan bu yılların saklı kesim açısından hem nüfus hem yedek işgücü ordusu içindeki payının arttığı yıllar olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, kriz zamanında YİO 1'de gözlemlenen eksik ve yetersiz istihdamdakilerin payındaki artıştan daha fazla, durgun (2) kesimde yer alan güvencesiz, esnek, süresiz biçimlerde çalışanların işgücü piyasasından itildiği ve bunun da krizden önce işgücü piyasasına çekilen başta ücretsiz aile işçileri, mevsimlik işçiler ve kadınlar

olmak üzere çalışmaya hazır olan öğrenciler, yaşlılar ve iş bulma ümidi olmayanların işgücü piyasasından itilmesi bağlamında hem akıcı hem de saklı, yoksul ve diğer biçimlerdeki yedek işgücü ordusu paylarında artış olarak ortaya çıktığı düşünülebilir. Bunun önemli bir göstergesinin 2008-2009 yıllarında, genel eğilimin tersine, ücretsiz aile işçilerinin istihdamdaki payının artması olduğu söylenebilir³⁰. Bu yıllarda işgücü piyasasından itilip kırsal alanlara yeniden göç eden nüfusun (Boratav, 2013), ücretsiz aile işçilerinin ve dolayısıyla saklı nüfusun payını arttırdığı düşünülebilir. Bununla beraber kriz koşullarının toplumun tüm kesimlerini etkilemesinin de yine iş aramayıp çalışmaya hazır olanların her yedek işgücü ordusu biçiminde artmasıyla sonuçlandığı söylenebilir.

Krizden sonraki yıllarda ise bu ilişkinin genel eğilimine döndüğü, ancak, akıcı ve saklı kesimin payları azalırken durgun kesimin payının önceki dönemlere göre daha da arttığı söylenebilir. Bu durum ise kriz sonrasında ihtiyaç duyulan ve işgücü piyasasına çekilen ücretli emeğin kriz öncesine göre daha fazla güvencesiz, esnek, geçici biçimlerde ve daha kötü çalışma koşullarında istihdam edildiği şeklinde yorumlanabilir.

Çalışmayan nüfus içerisinde çeşitli sebeplerle iş aramayıp çalışmaya hazır olanların bütün olarak nüfus içindeki payı artmasına rağmen YİÖ 2’de tanımlanan saklı kesimin payının azalması, bu tanımda kapsanan ücretsiz aile işçilerinin, mevsimlik işçilerin ve kadınların çoğunluklu olarak istihdamda olduğu tarım sektöründe özelleştirmelere dayalı ve tarımsal üretimin ve tarım alanlarının büyük ölçüde tasfiye

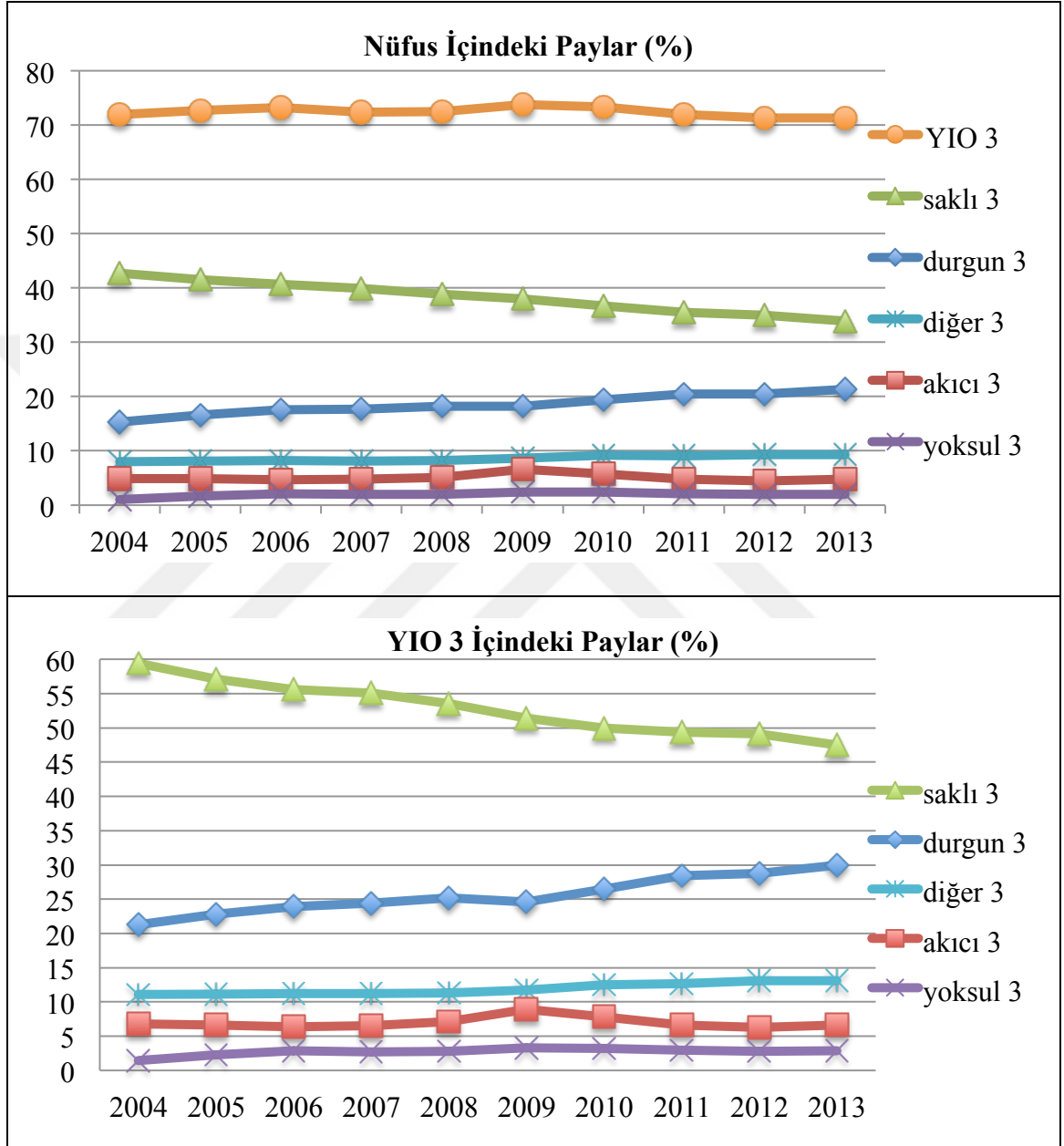
³⁰ Burada saklı kesimde içerilmemekle birlikte, HHİA verilerine bakıldığında 2008 yılından 2009 yılına, çalışılan işyerinin durumu tarla ve bahçe olan kendi hesabına çalışanlarda kayda değer bir artış olduğu görülmektedir. Bu da yine kriz zamanında kırsal alanlara yönelik göçün veya tarımsal üretime yeniden dönenlerin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

edildiği politikalar üzerinden bu nüfusun (kriz veya durgunluk zamanlarında itilmek üzere) akıcı ve durgun kesime eklenmesi şeklinde açıklanabilir³¹. TÜİK verilerine bakıldığında³², 2004 yılından 2013 yılına işgücüne dahil edilmeyen nüfusun dahil edilmeme nedenlerinde iş aramayıp çalışmaya hazır olanların mutlak büyüklüğünün %45 oranında arttığı, ancak ev işleriyle uğraştığı ve mevsimlik çalıştığı için işgücüne dahil edilmeyenlerin sırasıyla %12 ve %87 oranında azaldığı görülmektedir. Dolayısıyla çalışmayan nüfusun özellikle saklı kesimde yer alan kısmının oranı azaldığı için bu kesimdeki çalışmaya hazır olanların da nüfus içerisindeki payının nispeten azaldığı, emek sürecine (durgun veya akıcı kesimde) katılma oranının arttığı söylenebilir. Benzer şekilde saklı kesimde yer alan ücretsiz aile işçilerinin 2004 yılından 2013 yılına mutlak büyüklük olarak %5 oranında azalmasının da saklı kesimin payının genel düşüşünde etkili olduğu söylenebilir. Bu durum, saklı kesimin çalışmaya hazır olma durumuyla değerlendirilmeyip bütün olarak ele alındığı YİO 3'e ait bulguları yansıtan Grafik 2.4'den daha net bir şekilde görülebilir.

³¹ Bu konu üzerine Türkiye'de tarım sektöründe yaşanan değişimlerin ekonomi politikasına yer veren ayrıntılı ve kapsamlı bir derleme için bkz. Oral (2015).

³² <http://rapory.tuik.gov.tr/21-09-2016-13:26:24-7678666021287012771385711422.html> (son erişim tarihi, 12.09.2016) adresinden bu verilere erişilebilir.

Grafik 2.4. YİO 3'e Ait Temel Bulgular

Yedek işgücü ordusunun en kapsamlı sayılabilecek ölçütü olan YİO 3 büyük bir nüfusa karşılık geldiği için hareketindeki dalgalanmaların daha küçük çaplı olduğu söylenebilir. Yedek işgücü ordusundaki dalgalanmaların, mutlak büyüklüğü ve nüfus

içindeki payının sermaye birikimi ve ülke ekonomisinin içinde bulunduğu koşullar doğrultusunda azalıp artması ve büyük oranda ücretli emeğin işgücü piyasasına çekilip itilmesi hareketini yansıttığı söylenebilir. Bu doğrultuda YİÖ 3'ün diğer yedek işgücü ordusu ölçütlerinden temel olarak ayrıldığı nokta çalışmayan ve iş aramayan nüfusun tamamını, çalışmaya hazır olma koşulundan bağımsız olarak farklı biçimlerde kapsamı olduğundan, dalgalanmaların küçük çaplı olması, bu büyük nüfusun işgücü piyasasına fiilen çekilip itilen kısmının oransal olarak nispeten daha küçük olduğu şeklinde yorumlanabilir.

YİÖ 3'ün farklı biçimlerinin paylarına bakıldığında, çalışmaya hazır olma koşulu kaldırıldığı zaman en büyük payı saklı kesimin aldığı, daha sonra sırasıyla durgun kesim, öğrenciler ve akıcı kesimin geldiği, en az payı ise yoksul kesimin oluşturduğu söylenebilir. Bu payların 2004-2013 yıllarındaki değişimine bakıldığında ise, hem nüfus hem YİÖ 3 içinde durgun ve yoksul kesim ile öğrencilerin payının arttığı, saklı ve akıcı kesimin ise paylarının azaldığı ve YİÖ 3'ün nüfus payındaki azalmanın büyük ölçüde saklı kesimin payındaki yüksek oranlı düşüştan kaynaklandığı söylenebilir.

YİÖ 3'de tanımlanan saklı kesim, YİÖ 2'ye ek olarak emek sürecinin dışında olup çalışmaya hazır olmayan mevsimlik işçileri ve ev/bakım işleriyle uğraşanları içerdiğinden, saklı kesimdeki istikrarlı düşüşün, hem ücretsiz aile işçilerinin hem de çalışmayan ya da istatistiklerdeki tanımıyla faal olmayan nüfus içinde mevsimlik işçilerle kadınların oranının düşüşünü yansıttığı söylenebilir. HHİA'da yer alan "bir yıl önceki işgücü durumu" bilgilerine ait bulgular, işgücünün dışında olan kadınların giderek işgücüne daha fazla dâhil oluşunun bir göstergesi olarak alınabilir. Bu bulgulara göre anket yılından bir yıl önce ev işleriyle meşgul olanların anket yılında istihdamda

veya işsiz olma oranları 2004 yılından 2013 yılına iki katından daha fazla artış göstermiştir.

YİO 2’de olduğu gibi, YİO 3’de de bu nüfusun çalışmaya başlaması veya faal olması durumunda durgun kesimde içerilebildiği, bu sebeple durgun kesimin payındaki artışın ücretsiz aile işçileri, mevsimlik işçiler ve kadınların çalışmayan nüfus içindeki payının azalması doğrultusunda işgücüne giderek daha fazla katıldığı, ancak bu katılımın giderek daha fazla güvencesiz, esnek, düzensiz ve kötü şartlarda oluşunu yansıttığı söylenebilir. HHİA verilerine bakıldığında saklı (3) kesimin %90’ından fazlasının kadınlardan oluştuğu, bu kesimin 2004-2013 yılları arasında %12 oranında küçüldüğü, kadınların ücretli emek içerisindeki payıyla birlikte, durgun kesim içerisindeki payının da arttığı görülmektedir (bkz. Grafik 2.5).

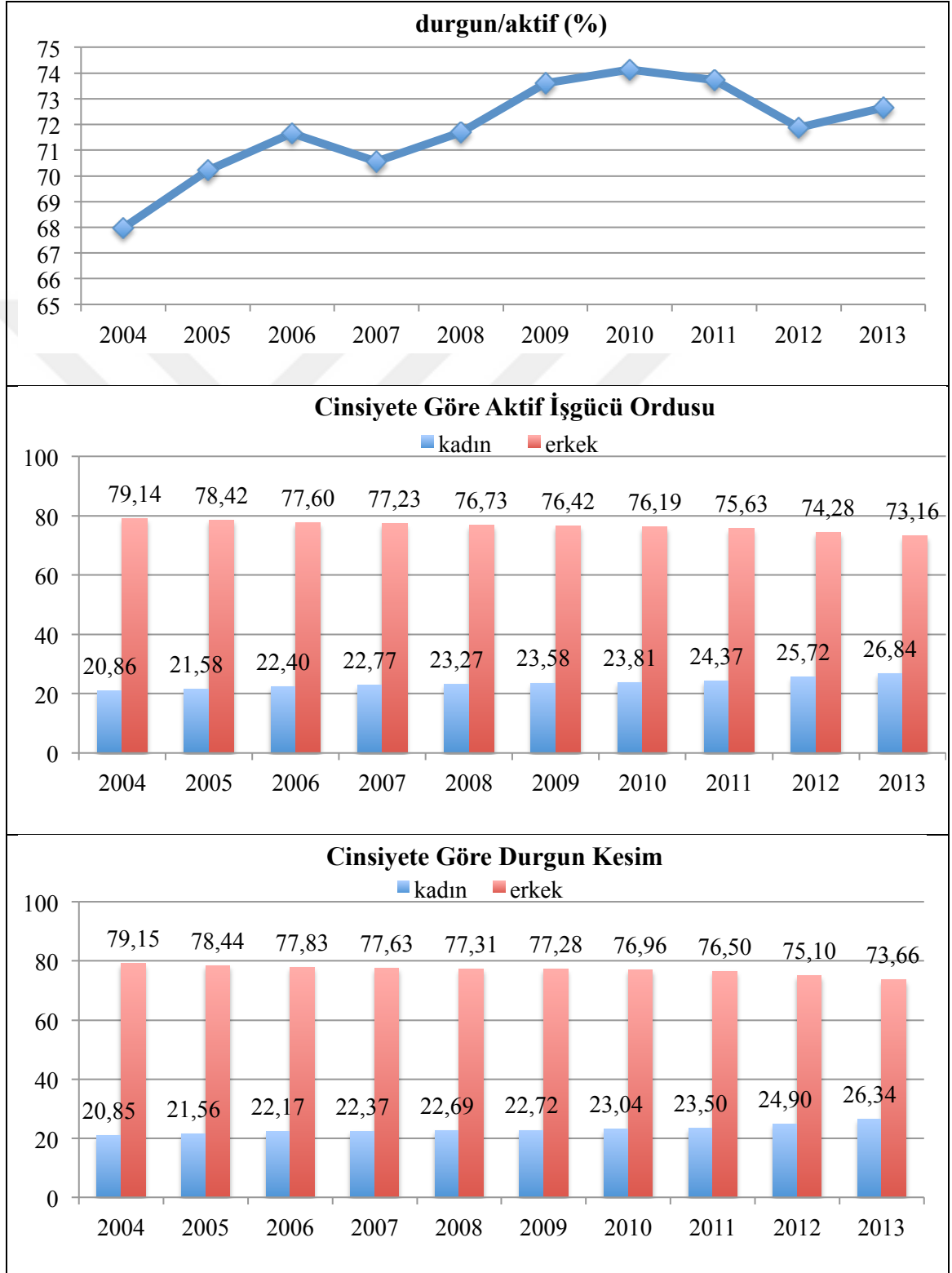
Saklı 3 kesimin payının YİO 2’deki durumun aksine kriz yıllarında da düşmeye devam etmesi de, buradaki tanımın ücretsiz aile işçileri ile çalışmaya hazır olanları nispeten küçük bir oranda içermesi sebebiyle buradaki artıştan ziyade çalışmayan mevsimlik işçiler ve ev kadınlarının nüfus içerisindeki toplam payının düşüşünü daha çok yansıttığı düşüncesiyle açıklanabilir. Dolayısıyla bu durumun genel olarak Marx’ın (1997: 612) saklı kesimi tarif ederken özellikle işaret ettiği tarımsal nüfusun akıcı halde olduğu ve tarımsal üretimin kapitalistleşmesiyle bu nüfusun durgun kesimi besleyerek emek sürecine eklenmesi eğiliminde olduğu savını desteklediği söylenebilir. Benzer bir durumun burada saklı nüfus içerisinde yer verilen ücretsiz aile işçileri ile ev kadınları açısından da geçerli olduğu ve kapitalist üretimin gelişimiyle yedek işgücü ordusunun tüm farklı biçimleri için bir yandan emek sürecine katılma zorunluluğunu, diğer yandan toplumun bir kısmının sürekli olarak bu süreçten dışlandığını yansıttığı söylenebilir.

Bu bulgulara ek olarak istihdam biçiminin özellikle esnekleşme ve güvencesizleşme eğilimini olmak üzere emeğin görelî durumunun ve çalışma koşullarının kötüleşmesini yansıtmaları açısından önemli olduğu düşüncesiyle durgun kesimin aktif işgücü ordusu içindeki payı ile kadınların ve erkeklerin aktif işgücü ordusu ile durgun kesim içindeki payları Grafik 2.5’de sunulmaktadır.

Durgun kesimin kapsamlı tanımına yer veren Grafik 2.5’den görülebileceği gibi ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanları kapsayan aktif işgücü ordusunun %70’inden fazlasının durgun kesimde yer aldığı, bu anlamda yarı zamanlı, güvencesiz, süreksiz, esnek biçimlerde çalıştığı ve/veya bu gibi çeşitli kötü çalışma koşulları nedeniyle ek/başka işler aradığı ve bu payın genel eğiliminin ücretli emekle birlikte artış içinde olduğu söylenebilir.

Kadın ve erkeklerin aktif işgücü ordusu ve durgun kesim içindeki paylarına bakıldığında ise, aktif işgücü ordusuna dahil olma oranlarına paralel olarak durgun kesimin daha çok erkeklerden oluştuğu, bununla birlikte kadınların hem ücretli emek hem de durgun kesim içindeki payı artarken erkeklerin payının azaldığı, bu doğrultuda durgun kesimin aktif işgücü ordusu içindeki payına erkeklerden çok kadınların artışının eşlik ettiği söylenebilir.

Grafik 2.5. Durgun Kesim ve Aktif İşgücü Ordusuna Ait Bulgular

2.5. Sonuç

Yedek işgücü ordusunun ve aldığı farklı biçimlerin resmî işgücü istatistiklerine ait verilerle belirlenmesi ve gözlemlenmesi, hem istatistiksel bilginin farklı bir boyutta kullanılması ve gözlemin yeniden tanımlanması açısından, hem de kapitalist üretimin ücretli emek ve işgücü piyasası üzerindeki etkisini somutlaştırması açısından önem kazanmaktadır.

Verilerin kısıtlayıcılığı sebebiyle uzun dönemli hareketinin gözlemine yer verilememekle birlikte, on yıllık gözlem özellikle küresel krizin yaşandığı yıllara ait verileri içermesi doğrultusunda yedek işgücü ordusunun genel hareketi ve yapısı hakkında çıkarımlar sağlamaya yardımcı olmaktadır. Buna göre krizle birlikte yedek işgücü ordusu ve farklı biçimlerinin paylarının genel olarak arttığı, krizden sonra ise azalmakla birlikte önceki seviyelere dönmediği, işgücü piyasasından ilk itilenlerin daha çok durgun kesimde yer alanlar olduğu ve başta kadınlar olmak üzere durgun, saklı ve akıcı kesimin iktisadi çevrimlerden en çok etkilenen kesimler olarak aralarında yakın bir ilişki ve geçişkenlik olduğu, buna karşın yoksul ve diğer kesimin payının sınırlı olmakla birlikte benzer şekilde hareket ettiği söylenebilir.

Yedek işgücü ordusunun kapsayıcılık ve ayrıntı bağlamında giderek artan şekilde üç farklı ölçütü tanımlanıp karşılaştırıldığında, standart işgücü kategorileriyle en kısıtlı tanımlanan yedek işgücü ordusunun yıllık dalgalanmaları daha şiddetli yansıttığı, yedek işgücü ordusunun genel hatları açısından fikir verdiği, resmî işsizliğin yanında saklı ve istihdamdaki işsizliği görünür kıldığı, ancak farklı biçimleri arasındaki ilişkiyi ve özellikle saklı ve durgun kesimi analiz etmede yetersiz kaldığı söylenebilir. Standartların

kısıtlayıcılığı genişletildiğinde ve farklı biçimleri ayrı olarak ele alındığında ise yedek işgücü ordusunun hareketinde gözlemlenen dalgalanmaların kapsayıcılık doğrultusunda küçüldüğü, buna karşın farklı biçimleri arasındaki ilişkinin daha görünür hale geldiği söylenebilir.

Türkiye’de 2004-2013 yıllarını kapsayan yedek işgücü ordusu gözleminden genel olarak elde edilen bulgular ışığında, iş aramayıp çalışmaya hazır olan yaşlılar, emekliler, engelli ve hastalar ile iş bulma ümidi olmayanları kapsayan yoksul kesimin nüfus payındaki artışın, yine çalışmaya hazır olan öğrencilerin, esnekleşen, güvencesizleşen ve kötüleşen çalışma biçimlerini yansıtan durgun kesimin payındaki artışın ve başta kadınlar olmak üzere kapitalist emek sürecinin dışında olan tarım emekçileri ve ücretsiz aile işçilerinin durgun veya akıcı biçimlerde işgücü piyasasına çekilme eğiliminin, toplumun tüm çalışan ve çalışmayan kesimlerinde özellikle yirmi birinci yüzyılda yükselen neoliberal politikaların emek aleyhindeki etkilerini yansıttığı, bu anlamda istihdamı arttırıcı politikaların veya resmî işsizliğin nispeten azalmasının tek başına olumlu göstergeler olarak sayılamayacağı söylenebilir.

Yedek işgücü ordusunu belirlemede kullanılan veriler, aynı zamanda işgücü istatistiklerinin sunduğu istihdam, işsizlik, işgücüne katılma oranlarını oluştururken kullanılmakta ve çok farklı ve genel bir soyutlama düzeyinde bilgiler sağlamaktadır. Bu bilgilerle; sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda işgücü piyasasına çekilip itilen, bir saat bile olsa çalışan ücretsiz aile işçileri, gündelik, geçici işlerde kendi adına çalışanlar, işportacılık yapanlar, güvencesiz, güvensiz, yarı zamanlı, esnek biçimlerde, uzun saatler düşük ücretlerle çalışanlar, inşaatlarda, sokaklarda, birden fazla işte, serbest çalışanlar, geliri az olduğu veya kötü koşullarda çalıştığı için ek/başka iş arayanlar ile

işverenlerin hepsi bir bütün olarak istihdamda kabul edilmektedir. Bununla birlikte iş arayanlar, ancak iki hafta içerisinde çalışmaya hazır olmaları doğrultusunda işsiz kabul edilmekte ve başta ev/bakım işleriyle uğraşmak ve iş bulma ümidini kaybetmek gibi pek çok sebeple iş aramadığı halde çalışmaya hazır olanlar işgücünün dışında kabul edilmektedir. Yedek işgücü ordusu ve aldığı farklı biçimlerin tanımlanıp gözlemlenmesi bu sebeple emek ile sermaye arasındaki ve emeğin kendi içindeki eşitsiz şartları ve farklılıkları da ortaya koyan bir analizin yapılabilmesini sağlamakta ve istatistiklerde görünmeyen ve özellikle günümüzde gittikçe bulanıklaşan kapitalist emek sürecinin sadece rakamlar ve oranlar üzerinden tartışılmasını aşabilecek bir gözlemi beraberinde getirmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Makale III: Yedek İşgücü Ordusu ve Ücretler Üzerine Sektörel Bir İnceleme

3.1. Giriş

İşgücü piyasasının incelenmesinde her daim en çok tartışılan konulardan birisi ücretler olmuştur. Ücretlerin oluşumu, ücret farklılıkları, ücret düzeyindeki hareketler ve bunların farklı değişkenlerle olan ilişkisi, hem makro hem mikro düzeydeki çalışmaların farklı kuramsal temellere dayanan yaklaşımlarla odaklandığı konular olmuştur.

Bu konuda önemli bir tartışma alanını da işsizlikle ücretler arasındaki ilişkinin incelenmesi oluşturmaktadır. Ortodoks yaklaşıma göre işsizlik, (tam) rekabetin eksikliği sonucunda ücretin denge ücret seviyesinin üzerinde olmasının yarattığı aşırı işgücü arzından kaynaklanmakta; bu doğrultuda işsizlikle ücret ilişkisinin, ücretlerden işsizliğe doğru pozitif yönlü olduğu kabul edilmektedir. Son yıllarda pek çok nicel çalışma, bu yaklaşımın aksine, işsizlik-ücret ilişkisinde nedensellik yönünün işsizlik oranından ücretlere doğru olduğu negatif bir korelasyonun varlığını ortaya koymaktadır (bkz. İlkkaracan, 2001). Bu analizlerde bölgesel ve/veya sektörel işsizlik oranlarının, ücret düzeyleri üzerinde anlamlı ve negatif bir etkisi olduğunu yansıtan negatif eğimli ücret eğrileri elde edilirken, aynı zamanda ücret farklılıklarının işsizlik oranı farklılıklarıyla ilişkili olduğu ortaya konulmaktadır. Buna göre, bölgesel ve/veya sektörel işsizlik oranlarının yüksek olduğu bölge ve sektörlerde, ücret düzeylerinin düşük olduğu gözlemlenmektedir.

İşsizlikle ücretler arasındaki bu ilişkinin kuramsal olarak temellendirilmesi; etkin ücret ve ücret pazarlığı gibi eksik rekabet modellerine ve Marx'ın kapitalist rekabet çerçevesinde ele aldığı yedek işgücü ordusu analizine dayandırılarak yapılmaktadır (İlkkaracan, 2001: 30-33). Farklı kuramsal temellere sahip olmakla birlikte bu analizlerin ortak noktası, ücret düzeyi veya ücret düzeyindeki değişimlerin işsizlikle ilişkisinin modellenmesinde ücretin bağımlı, işsizliğin bağımsız değişken olarak kabul edilmesi ve işsizliğin ücretler üzerinde negatif ve baskılayıcı bir etkiye sahip olduğu görüşüdür.

Bu ilişki yanında, ücret farklılıklarını da farklı yaklaşımlar çerçevesinde odağına alan pek çok çalışma bulunmaktadır. Türkiye üzerine yapılan çalışmalarda; Kızılırmak (2003), Bakkalcı ve Argın (2011), Gökalp vd. (2011) dış ticaret üzerinde durmakta ve farklılıkları vasıflı/vasıfsız işgücü ayrımı üzerinden ele almaktadır. Sektörel ve bölgesel ücret farklılığını inceleyen Taştan ve Akar (2013) istihdam ve ücret verilerini kullanarak farklılık trendinin sektörlere ve bölgelere göre zaman içinde nasıl değiştiği üzerinde durmaktadır. Yamak ve Topbaş (2004), Özkan ve Özkan (2010), Eraslan (2012) gibi çalışmalar da ücret farklılıklarını toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerinden incelemektedir. İşsizlik ve ücret ilişkisiyle ilgili olarak da İlkkaracan ve Selim (2003), işsizliğin ücret belirlenimi üzerindeki etkisini incelemekte ve mikro düzeyde bireysel ücret verilerini kullanarak ücretlerle bölgesel işsizlik arasında anlamlı negatif bir ilişkinin varlığını sorgulamaktadır. Ayrıca Onaran (2000), yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkiyi, imalat sanayiinin alt sektörlerinde resmî işsizlik oranı ve birim işgücü maliyeti verilerini kullanarak incelemektedir.

Bu çalışma da, işsizlik-ücret ilişkisini yedek işgücü ordusu üzerinden incelemekte ve kapitalist rekabete bağlı olarak yedek işgücü ordusu ile reel ücret hareketleri arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. Bu doğrultuda 2004-2013 yıllarına ait Hane Halkı İşgücü Anketlerinden elde edilen verilerle, ilk olarak yedek işgücü ordusunun aktif işgücünde yer alan durgun kesiminin oranı ile yine aynı anketlerden belirlenen ücretler arasındaki ilişki dokuz sektör için panel veri analizi ile incelenmekte, daha sonra on yıllık bir zaman diliminde reel ücretler ve durgun yedek işgücü ordusu oranlarının sektörel farklılıkları araştırılmaktadır. Klasik ve Marksist rekabet kuramı çerçevesinde, sektörel farklılıkların kalıcı olup olmadığı kısmi uyarlama modeliyle (Mueller, 1986) incelenirken, sektörel ücret farklılıklarının yedek işgücü ordusu oranı farklılıklarıyla ilişkisi sorgulanmaktadır.

Çalışmanın, yedek işgücü ordusu-ücret ilişkisinin incelenmesinde resmî istihdam veya işsizlik oranları yerine, (durgun) yedek işgücü ordusu oranını kullanması ve sektörel ücret farklılıklarını yedek işgücü ordusu oranlarının sektörel farklılıklarıyla incelemesi açısından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

3.2. Kuramsal Çerçeve

Yedek işgücü ordusu, kapitalist rekabete dayanan sermaye birikimi koşullarına bağlı olarak oluşmakta ve bu koşullarda sürekli olarak yeniden yapılandırılmaktadır. Dolayısıyla yedek işgücü ordusunun ücretlerle ilişkisinin temelinde sermaye birikimi dinamikleri yer almaktadır.

Klasik ve Marksist ekonomi politiğin sermaye birikimi analizinde serbest rekabet kuramı oldukça önemli bir role sahiptir. Rekabetin fiyatları eşitleyici ve piyasayı

dengeye getirici etkisi ile fiyatları farklılaştırıcı ve dengeden uzaklaştırıcı rolü hem sermaye birikiminin hem de ücret kuramının temelini oluşturmaktadır (Tanyeri, 2000).

Bu analizde serbest rekabet, doğal fiyat ve piyasa fiyatları³³ çerçevesinde üretim faktörlerinin herhangi bir üretim alanına serbestçe hareket edebilmesini kapsamaktadır. Tam rekabet kuramının aksine, fiyat alıcı değil, fiyat belirleyici olan firmalar farklı sektörlerde farklı kâr oranlarına sahip olabilmekte, kâr oranı ortalama (doğal) kâr oranının üzerinde olan sektörlerle yönelen sermaye doğrultusunda artı kârlar ortadan kalkarak ortalama kâr oranına doğru eşitlenme eğilimi göstermektedir. Bu süreci, yine daha fazla ve ortalamanın üzerinde kâr elde etme rekabeti izlemekte ve üretim maliyetlerini düşüren veya kâr oranını arttıran yöntem ve gelişmelerle üretimin örgütlenmesindeki değişimler, ortalamanın üzerindeki artı kârların oluşmasını sağlamaktadır (Smith, 2001: 56-61; Marx, 1997a: 593-597).

Dolayısıyla rekabet, bir yandan artı kâr elde etme yarışındaki sermaye sahiplerinin üretimin teknik koşullarında iyileşmelere yol açmasını, bu doğrultuda kâr oranlarının yükselmesi ve farklılaşmasını sağlarken, diğer yandan kâr oranlarının eşitlenme eğilimi içine girmesi ve artı kârların ortadan kalkması sonucunu da doğurmaktadır. Bu şekilde kâr oranları, çekim merkezi olan ortalama (doğal) seviyeleri çevresinde dalgalanma göstermektedir.

Klasik iktisadın ücret kuramı da, kâr oranlarının düzenlenmesini açıklayan analize dayanmaktadır. Buna göre, ücretin görece yüksek olduğu firma ve sektörlerle yönelen işçiler doğrultusunda yüksek ücretlerin ortadan kalkması ve farklılaşan ücretlerin

³³ Doğal fiyat, bir toplumda belirli bir dönem için alışılmış veya ortalama olan fiyatlar olmak üzere; piyasa fiyatının çekim merkezi olan fiyattır. Piyasa fiyatı ise, bir metanın piyasada satıldığı fiili fiyattır ve arz-talep ilişkisine dayanmaktadır (Smith, 2001: 56-58).

ortalama ya da doğal oranları çevresinde dalgalanarak eşitlenmesi eğilimi oluşmaktadır (Shaikh, 2016: 750). Belirli bir soyutlama düzeyine ait bu eğilimde sermaye birikimi, işgücü talebi, ücretler ve işgücü arzı arasındaki ilişkide, Malthus (1798) ile birlikte işgücü arzını belirlediği kabul edilen nüfustaki değişimlere önemli bir rol atfedilmektedir. Buna göre ücretlerin doğal (geçimlik) seviyede eşitlenmesi eğilimi, nüfus artış hızındaki değişimlerle kontrol altında tutulmaktadır. Sermaye birikimindeki hızlanmayla ücretlerin geçimlik seviyenin üzerine çıkması durumunda; nüfus artışı hızlanmakta, geçim araçlarına göre aşırı bir nüfus ve işgücü arzının ortaya çıkması, ücretleri geçimlik seviyeye ve daha altına düşürmeye yöneltmektedir. Bu doğrultuda artan yoksulluk sonucunda nüfus artış hızı düşmeye başlamakta ve aşırı nüfusun azalmasıyla ücretlerin yeniden geçimlik seviyeye ulaşması gerçekleşmektedir (Mills, 1917: 15-17).

Klasik politik iktisadın bu analizi, aşırı nüfus ve fazla işgücü arzının (işsizliğin), ücretleri geçimlik seviyede tutması eğilimini yansıtan “ücretlerin demir/tunç kanunu” olarak anılmakta ve yanlış bir şekilde Marx’ın analizi de bu kanun içerisinde değerlendirilmektedir (Linder ve Sensat, 1977: 215-217; Mandel, 2008: 87-98).

Marx’ın analizi, buna karşın, Malthus’un aşırı nüfus kuramına dayanan işsizlik-ücret ilişkisinin, nispi artı nüfus üzerinden kapitalizme özgü nüfus yasası olarak açıklanmasını sağlamakta ve işsizlikle ücret arasındaki ilişkiyi doğal ve demografik yasalarla değil, yine rekabete dayanan sermaye birikimi yasalarıyla açıklamaktadır³⁴.

³⁴ Marx’ın ücret kuramının pek çok açıdan ele alınıp tartışıldığı oldukça geniş bir literatür bulunmaktadır. Klasik ücret kuramından farklılaştığı noktaların ele alındığı çalışmalar ve bu konu üzerine yapılan bazı tartışmalar için bkz. Baumol (1983), Cottreal ve Darity (1988), Green (1991), Ábalos, (1997), Ramirez (2007).

Buna göre Marx (2006), öncelikle emek ile emek-gücü arasındaki farkı analiz etmekte, değişen sermaye ile değişmeyen sermayeyi ayırmakta; emek gücüne olan talebin toplam sermayenin değil, değişen sermayenin artış oranıyla arttığını ve bu oranın rekabet doğrultusunda giderek azaldığını göstermektedir.

Sermaye birikimi artı değere el konulmasına, bu bağlamda sömürüye dayandığı için kapitalist tarafından bir işçinin çalıştırılması ancak artı değere kaynaklık etmesi durumunda gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ücret, karşılığı ödenmemiş belli bir miktarda emeğin harcanmasını daima en baştan gerektirmektedir (Marx, 1997a: 512, 590). Bu sebeple, sermayenin bileşimi aynı kalırken birikimle birlikte işgücüne olan talep artsa bile, bundan kaynaklanan ücret artışı, ancak sermaye birikiminin ilerlemesine zarar vermediği için devam etmekte, aksi durumda ücret artışı durmakta veya sınırlanmaktadır:

“Doğal nüfus yasası’ denilen şeyin temelinde yatan kapitalist üretim yasası, kendini kısaca şuna indirgemiş olur: Sermaye birikimi ile ücret oranı arasındaki bağıntı, sermayeye dönüştürülen karşılığı ödenmemiş emek ile, bu ek sermayenin harekete geçirilmesi için gerekli, karşılığı ödenmiş ek emek arasındaki bağıntıdan başka bir şey değildir [...] bir yanda sermayenin büyüklüğü, öte yanda çalışan nüfusun sayısı olmak üzere, aslında daha çok, aynı işçi nüfusun karşılığı ödenmeyen emeği ile ödenen emeği arasındaki ilişkidir [...] İktisatçıların sözde doğa yasası imiş gibi göstermeye çalıştıkları kapitalist birikim yasası, aslında yalnızca şunun ifadesidir: birikimin özünde saklı niteliği, emeğin sömürülme derecesindeki her türlü azalması ve kapitalist ilişkinin gittikçe büyüyen boyutlarda olmak üzere devamlı yeniden-üretimini ciddi şekilde tehlikeye sokacak her türlü ücret artışını her zaman dışlar” (Marx, 1997a: 592).

Bununla birlikte, birikim sürecinde sermayenin bileşimi de aynı kalmamakta; rekabet doğrultusunda sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesi ile üretimin örgütlenmesindeki değişimler, işgücü üretkenliğinin artışı, makineleşme ve teknolojik değişimlerle sermayenin organik bileşimi artmakta ve değişen sermayenin oranı azaldığı için işgücü talebi de azalan oranlarda olmaktadır. Bu şekilde sermaye, üretkenlikteki

artış oranında serbest bıraktığı ve giderek daha az miktarda çektiği işçilerle işgücü arzını işgücü talebinden daha büyük bir hızla yükseltmekte ve sermaye birikimine göre fazlalık hâlinde görünen nispi bir artı nüfus oluşturmaktadır.

“Toplam sermayenin artış hızıyla birlikte giden ve bu artıştan daha hızlı hareket eden, değişen kısımdaki bu hızlı nispi küçülme, öteki kutupta ters bir şekil alır; işçi nüfusunda mutlak bir artış olduğu görüntüsünü verir... Ama aslında, bu nispi aşırı emekçi nüfusu... kendi enerjisi ve büyüklüğü ile doğru orantılı olarak durmadan üreten şey, kapitalist birikimin ta kendisidir”³⁵ (Marx, 1997a: 600-601).

Dolayısıyla ücretlerin sermaye birikimi sınırları çerçevesinde kontrol altında tutulması, artan ücretler doğrultusunda tetiklenen nüfus artışıyla değil, sermaye birikimine bağlı olarak işgücü talebine karşılık gelecek bu nispi artı nüfusun ve sömürülebilir emek gücünü yansıtan yedek işgücü ordusunun varlığı ile açıklanmaktadır (Marx, 1997a: 593-607). Yedek işgücü ordusu, aktif işgücü üzerinde bu sefer işçiler arasındaki rekabet yoluyla aşırı çalışma, istek ve beklentileri aşağı çekme şeklinde bir baskı unsuru oluştururken³⁶, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde artan işgücü talebine cevap vererek ücretlerin kâr olanaklarının sınırları dışına çıkmasına izin vermemektedir. Sermaye birikimine göre bazen işgücü piyasasına çekilip küçülen, bazen serbest bırakılıp büyüyen yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfusun hareketi böylece

³⁵ Marx’ın sermaye birikimi analizinin temelinde olan rekabet sonucunda üretimin teknik koşullarının iyileşmesi ve değişmeyen sermaye oranının artması, kâr oranlarının sadece eşitlenmesini ve ortalamaya doğru yönelmesini değil, aynı zamanda ortalama kâr oranının da düşme eğilimini kapitalist üretimin zorunlu bir yasası olarak açıklamaktadır (bkz. Marx, 1997b: 188-229). Bu şekilde Marx, işgücü talebindeki düşme ile sermaye birikiminin öteki kutupta nispi emekçi nüfusu da biriktirdiğini analiz ederek, emekle sermaye arasındaki diyalektik ilişkiyi, aşırı nüfus ve aşırı birikim arasında kurduğu ilişkiyle analitik bir kuramsal çerçeveye oturtmaktadır. Bu analizi formüle eden Goodwin (1967), sermaye birikiminin döngüsel hareketini ortaya koymakta ve birikim döngüsünde yedek işgücü ordusunun yeniden yapılandırıldığını göstermektedir.

³⁶ Yedek işgücü ordusunun aktif işgücü üzerindeki yoğun çalışma ve düşük ücret baskısı, pek çok çalışmada “yedek işgücü etkisi” olarak ele alınmakta ve bu çalışmalarda yedek işgücü ordusunun veya onun bir göstergesi olarak işsizliğin, işçilerin “kontrol altında tutulması”, işgücü piyasasının düzenlenmesi, ücretler, işgücü üretkenliği gibi değişkenlere etkisi incelenmektedir. Bu konudaki bazı çalışmalar için bkz. Green ve Weisskopf (1990), Bowles (1991), Tsuru (1991), Marshall (2000).

ücret hareketlerinin belirlenmesini ve arz ve talep yasasının çalışmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla sermaye artışı ile işgücü talebi, nüfus artışı ile işgücü arzı eşdeğer değildir, ikisi de sermaye birikimi tarafından belirlenmektedir (Marx, 1997a: 609-610).

Ücret düzeyindeki hareketler bu şekilde sermaye birikimine bağlı olarak açıklanırken, ücret düzeyinin diğer tüm metalarda olduğu gibi uzun vadede emek gücünün değerine eşitlenmesi eğilimi, emek gücünün değerinin sabit olmamasıyla diğer tüm metalara göre farklılık göstermektedir. Marx (2006: 73-75), biri yalnızca fiziksel, diğeri tarihsel ve toplumsal olmak üzere emek gücünün değerinin iki ögeden oluştuğunu ve ücret düzeyinin; kapitalistlerin sürekli olarak ücretleri fiziksel alt sınıra indirme eğilimi ile işçilerin sürekli olarak ters yönde baskı yaptığı güç ilişkileri ile belirlendiğini açıklamaktadır.

Bu şekilde ücret düzeyinin en üst limiti sermayenin kendini genişletmesi koşuluyla belirlenirken bu düzeyin en alt limiti işçinin fiziksel varlığını sürdürebilmek için gerekli geçim araçlarının değeriyle belirlenmektedir. Ücret düzeyinin bu limitler içerisinde belirlenmesi ise yedek işgücü ordusunun büyüklüğü ve hareketi ile yakından ilişkili olan güç ilişkileri doğrultusunda gerçekleşmekte ve farklılaşmaktadır (bkz. Botwinick, 1993). Dolayısıyla ücret düzeyinin kendisi de, bu düzeyin değişimi ve farklılaşması da, farklı sermaye bileşimleri ve farklı üretkenlik düzeyleriyle birlikte yedek işgücü ordusunun büyüklüğü ve değişimine bağlı olmaktadır.

3.3. Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretler Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Yedek işgücü ordusunun ücretlerle ilişkisinin incelenmesinde Hane Halkı İşgücü Anketi (HHİA)'nin karşılaştırılabilir verileri doğrultusunda 2004-2013 yıllarına ait mikro veriler kullanılmaktadır. Anketlerde yer alan; ücretli, maaşlı ve yevmiyelilere ait aylık gelir bilgisi ve çalışılan yerin ana faaliyeti bilgisi³⁷ ile Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE) kullanılarak dokuz farklı sektör için ortalama reel gelir düzeyleri hesaplanmakta ve bulunan büyüklükler sektör bazında ortalama reel ücretin bir göstergesi olarak kullanılmaktadır. Kullanılan sektörler Tablo 3.1'de özetlenmektedir.

Tablo 3.1. HHİA'da Ana Faaliyet Bilgisine Göre Kullanılan Sektörler

1	Tarım, Ormancılık, Avcılık, Balıkçılık	TARIM
2	Madencilik ve Taşocakçılığı	SANAYİ
3	İmalat Sanayi	
4	Elektrik, Gaz ve Su	
5	İnşaat ve Bayındırlık İşleri	
6	Toptan ve Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	HİZMET
7	Ulaştırma, Haberleşme ve Depolama	
8	Mali Kurumlar, Sigorta, Taşınmaz Mallara Ait İşler ve Kurumları, Yardımcı İş Hizmetleri	
9	Toplum Hizmetleri, Sosyal ve Kişisel Hizmetler	

³⁷ 2009 yılına kadar HHİA'da dokuz sektöre yer verilmekte, bu doğrultuda, sonraki anketlerde yer alan sektörler bu başlıklara göre birleştirilerek incelenmektedir.

Bu sektörlerde yer alan durgun yedek işgücü ordusunun aktif işgücü ordusu içindeki (%) payı da, YİO oranı şeklinde, yedek işgücü ordusunun bir göstergesi olarak kullanılmaktadır.³⁸ Durgun yedek işgücü ordusu, bir önceki bölümde geniş kapsamlı olarak tanımlanan (durgun 2 ve durgun 3) şekliyle ele alınmaktadır.

YİO oranı, işgücü piyasasının dışında olan büyük bir nüfusu kapsamamakla birlikte, işgücü piyasasında esnekleşme ve güvencesizleşmenin giderek arttığı ve işgücü piyasasına çekilen nispi artı nüfus biçimlerinin daha çok durgun kesim içerisinde emek sürecine dâhil olduğu düşünüldüğünde, bu orandaki değişimlerin yedek işgücü ordusundaki hareketi ve sektörel değişimleri kısmen de olsa yansıttığı söylenebilir.

2004-2013 yılları için hesaplanan dokuz sektöre ait YİO oranları ve reel ücret göstergeleri Tablo 3.2’de özetlenmektedir.

³⁸ HHİA’daki gelir ve sektör soruları sadece çalışan nüfus için sorulduğundan yedek işgücü ordusu ile ücretlerin incelenmesinde, istatistiklerde istihdamda kabul edilmeyen akıcı, saklı ve yoksul kesime ait bilgilere yer verilememektedir. Bu sebeple inceleme, aktif işgücü ordusu ile yedek işgücü ordusunun kesiştiği durgun kesimi kapsamakta, bunun dışında, istatistiklerde istihdamda kabul edilen sadece ücretsiz aile işçileri saklı kesimin bir kısmını temsil etmektedir. Durgun kesimin aktif işgücü ordusu içindeki payının hesaplanmasında, ikinci bölümdeki yöntem doğrultusunda anketlerdeki sorulardan yola çıkarak yarı zamanlı, güvencesiz, süresiz ve düzensiz çalışanlar, birden fazla işte çalışanlar, işini değiştirmek veya ek bir işte daha çalışmayı isteyenler ve çok uzun saatler çalışıp çok az gelir elde edenlerin oranı kullanılmıştır.

Tablo 3.2. Sektörlere Ait Reel Ücret ve Yedek İşgücü Ordusu Göstergeleri

YİO Oranı (%)										
Yıl Sektör	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	99,40	99,27	99,38	99,56	99,69	98,28	99,58	99,39	99,30	99,29
2	47,58	41,14	49,00	53,81	56,65	60,99	61,13	71,25	72,84	72,81
3	79,27	79,28	81,54	81,59	81,71	83,58	84,84	85,04	85,23	85,74
4	21,94	28,38	28,57	23,45	28,47	38,04	65,66	68,93	67,64	68,61
5	90,57	90,46	92,23	91,43	91,06	91,29	92,06	91,28	91,32	91,51
6	90,58	91,32	90,75	90,48	91,01	85,69	92,06	90,77	91,13	91,90
7	66,70	67,79	68,40	68,63	71,02	70,30	73,58	74,59	74,69	72,96
8	58,95	61,96	63,74	67,47	70,73	74,39	77,08	77,47	79,17	79,28
9	37,65	38,93	40,59	38,18	38,86	37,71	40,24	38,33	37,28	38,91

Ortalama Reel Ücret (TL)										
Yıl Sektör	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	241	249	263	263	278	285	299	325	347	349
2	656	766	722	684	694	658	646	592	584	629
3	410	448	449	462	486	480	474	477	485	501
4	731	746	773	823	802	746	696	690	711	712
5	360	392	429	454	471	472	475	499	501	515
6	359	387	405	421	433	468	429	438	452	460
7	527	558	573	588	601	621	605	602	641	674
8	552	583	576	564	579	562	559	549	561	568
9	597	638	666	697	722	785	812	811	845	854

Tablo 3.2'ye bakıldığında farklı yıllar ve farklı sektörlerde YİO oranı ile reel ücret düzeyinin bazen aynı yönde, bazen de ters yönde hareket ettiği görülebilir. Bu ilişkiyi tespit edebilmek için iki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin varlığı ve yönü (pozitif veya negatif), hem mutlak büyüklükleri hem de yüzde değişimleri için test edildiğinde, korelasyon katsayıları iki durumda da doğrusal ilişkinin varlığının negatif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Korelasyon testlerine ait sonuçlar Tablo 3.3'de sunulmaktadır.

Tablo 3.3. Yedek İşgücü Ordusu ile Ücretler Arasındaki Korelasyon

Değişkenler	Dw – Dyio (% değişimleri)	w – yio (mutlak büyüklükleri)
Korelasyon Katsayıları	-0.5530*	-0.8976*

* Katsayıların %1 seviyesinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Korelasyon katsayıları, reel ücretlerle yedek işgücü ordusu arasındaki negatif yönlü doğrusal ilişkinin, mutlak büyüklükler söz konusu olduğunda daha kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, çalışmada yedek işgücü ordusunun ücret düzeyleri yerine ücretteki dalgalanmalarla ilişkisi ele alınmaktadır. Ayrıca, anketlerdeki mikro veriler ışığında hesaplanan reel ücret ve YİO oranlarının birer gösterge niteliğinde olduğu dikkate alındığında, yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin analizinde, değişkenlerin mutlak büyüklüklerinin kullanılması yerine bu büyüklüklerin yüzde değişimleri üzerinden ele alınmasının daha sağlıklı sonuçlar elde edilmesini sağlayacağı düşünülebilir. Bu doğrultuda, yüzde değişimler arasındaki ilişkinin modellenmesinde, yatay kesit ve zaman serisi içeren veri seti için panel veri analizi kullanılarak aşağıdaki ücret denklemine ait katsayılar tahmin edilmektedir:

$$Dw_{it} = \alpha_i + \beta_{it}Dyio + \mu_{it} \quad (1)$$

Denklem (1)'de $i = 1, 2, \dots, 9$ olmak üzere sektörleri ve $t = 2004, 2005, \dots, 2013$ olmak üzere yılları temsil etmektedir. Bağımlı değişken Dw ve bağımsız değişken $Dyio$ sırasıyla reel ücretlerdeki ve YİO oranındaki yüzde değişimi yansıtmakta, μ ise hata terimini ifade etmektedir. α_i sabit terimi, sektörlere ait farklılıkları temsil ederken β eğim katsayısı, YİO oranındaki yüzde değişimin, reel ücretlerdeki yüzde değişime

etkisini yansıtmaktadır. (1) numaralı ücret denkleminin tahmin sonuçları Tablo 3.4'de sunulmaktadır.³⁹

Tablo 3.4. Ücret Denkleminin Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: Reel Ücretlerdeki % Değişim (Dw)	
Sabit	2.967018 (6.95)*
Dyio	- 0.231972 (- 5.90)*
R² F	0.3058 34.80* (<i>p</i> -olasılık değeri: 0.000)

Notlar: Tahmin yöntemi havuzlanmış panel veri modelidir, t-istatistikleri parantez içinde verilmiştir.

* %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

Tahmin sonuçları, tüm katsayıların ve modelin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Buna göre, sektörel farklılıkları yakalayan sabit terim, reel ücretlerdeki değişimde sektörel özelliklerin etkisinin anlamlı olduğunu göstermekte ve negatif işaretli eğim katsayısı, reel ücret değişimlerinin YİO oranındaki değişimle ters yönde hareket ettiğini, YİO oranındaki (bir puanlık) artışın reel ücretlerde (%23 oranında) azalmaya yol açtığını göstermektedir. Tahmin edilen denklemin açıklayıcı

³⁹ Torres-Reyna (2007)'de sunulan yöntemlerle Stata programında panel veri analizine yönelik testler yapılmıştır. İlk olarak denklemin hangi modelle tahmin edilmesi gerektiği Hausmann ve Breusch-Pagan LM testleriyle kontrol edilmiştir. Buna göre denklem, havuzlanmış panel veri modeli (pooled OLS) ile tahmin edilmiştir. Aynı çalışmada panel veri analizi için sunulan tanısalsal testler de uygulanmış olup modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birim kök problemlerinin olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, modelde yatay kesit bağımlılığının olduğu tespit edilmiş, bağımlı paneller için standart hata düzeltilmiştir. Bu durumda tanısalsal testler yeniden yapılarak, modeldeki yatay kesit bağımlılığının tahmincilerin anlamlılığını ve tanısalsal testlerin sonuçlarını değiştirmedeği görülmüştür. Modelde tespit edilen yatay kesit bağımlılığı, sektörler için kalıntıların birbiriyle ilişkili olduğu anlamına gelmektedir ve bu, bir sektörde oluşan şokun diğer sektörleri de etkilediğini belirtmektedir. Aynı işgücü piyasasında bulunan sektörlerin ücret ve istihdam politikalarından ve iktisadi/siyasi koşullardan birlikte etkilenmesinin olağan olduğu ve modelde başka değişkenlerin içerilmediği düşünüldüğünde yatay kesit bağımlılığının beklenen bir durum olduğu söylenebilir.

gücünün %30 olması, denklemde tek açıklayıcı değişken olmasına bağlanabilir. Bu durum aynı zamanda, reel ücretlerdeki değişim üzerinde YİO oranı dışında başka değişkenlerin de etkili olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Eğim katsayısının negatif ve anlamlı olması, yedek işgücü ordusunun ücretler üzerindeki baskılayıcı etkisini yansıtması açısından kuramsal çerçeveye uyumlu görünmektedir. Ancak, hem tanımlanan modelin tek açıklayıcı değişkene sahip olması hem de YİO oranı için durgun yedek işgücü ordusunun aktif işgücü ordusu içindeki payının kullanılması, durgun kesimin hâlihazırda uzun çalışma saatleri ile düşük ücretlerin bir bileşimini de içermesi bakımından (Hausman Testi ile içsellik problemine rastlanılmasa da), ücret denkleminde nedensellik yönü için ayrı bir sınama yapılmasının gerekli olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda, Holtz- Eakin vd. (1988) modelini panel veri analizinde nedenselliğin yönünü tespit etmek için kullanan Genç ve Atasoy (2010) ile Yıldırım ve Kesikoğlu (2012) çalışmaları izlenerek aşağıdaki denklem oluşturulmuştur:

$$Dw_{it} = \alpha_{0t} + \sum_l^m \alpha_{lt} Dw_{it-l} + \sum_l^m \beta_{lt} Dyio_{it-l} + f_i + u_{it} \quad (2)$$

Denklem (2), bağımlı değişken olan reel ücret değişiminin, kendi ve YİO oranındaki değişimin m uzunluğundaki gecikmesi ile açıklanacak şekilde kurgulanmaktadır. Zamanda değişmeyen sabit etkileri temsil eden f_i teriminin giderilmesi için bu denklemin birinci farkı alınarak aşağıda sunulan denklem (3) elde edilmektedir.

$$\Delta Dw_{it} = \sum_l^m \alpha_{lt} \Delta Dw_{it-l} + \sum_l^m \beta_{lt} \Delta Dyio_{it-l} + \Delta u_{it} \quad (3)$$

Aynı işlem YİO oranındaki değişimin bağımlı değişken olduğu denklem için de uygulanarak denklem (4) elde edilmektedir.

$$\Delta Dyio_{it} = \sum_l^m \alpha_{lt} \Delta Dyio_{it-l} + \sum_l^m \beta_{lt} \Delta Dw_{it-l} + \Delta u_{it} \quad (4)$$

Denklem (3) ve (4)'ün analizinde, Arellano-Bond (1991) tahmin yönteminin kullanılmasıyla tutarlı tahminler elde edilebilmektedir. Bu yöntem, β tahminlerinin sifira eşit olduğu boş hipotezin test edilmesini (Wald Testi) sağlayarak nedensellik ilişkisinin yönünün belirlenmesinde kullanılabilir. Buna göre, ΔDw ve $\Delta Dyio$ değişkenlerinin ayrı ayrı bağımlı değişken olduğu (3) ve (4) denklemlerinde, sırasıyla $\Delta Dyio_{it-1} = 0$ ve $\Delta Dw_{it-1} = 0$ olan boş hipotezleri test edilmekte, hipotezler reddedilemezse bu değişkenlerin bağımlı değişkenin değişimini açıklamadığı (değişimin nedeni olmadığı) şeklinde karar verilmektedir.

Tablo 3.5'de sunulan sına sonuçlarına göre, denklem (3)'ün tahmininde boş hipotez reddedilirken, denklem (4)'ün tahmininde $\Delta Dw_{it-1} = 0$ hipotezi reddedilememiştir ve bu doğrultuda nedensellik yönünün sadece YİO oranından reel ücretlere doğru olduğuna karar verilmiştir.

Tablo 3.5. Nedensellik Yönünün Belirlenmesinde Test Sonuçları

Bağımsız Değişkenler		
Denklem (3) (Bağımlı Değişken: ΔDw)	ΔDw_{it-1}	$\Delta Dyio_{it-1}$
	-0.4366 (-4.31)*	-0.1231 (-2.71)*
Wald Testi: 22.51* (H ₀ Ret)		
Denklem (4) (Bağımlı Değişken: $\Delta Dyio$)	$\Delta Dyio_{it-1}$	ΔDw_{it-1}
	-0.3774 (-3.27)*	-0.4600 (-1.56)
Wald Testi: 2.42 (H ₀ Kabul)		

Notlar: Gecikme uzunluğu Schwarz ve Akaike kriterleriyle m=1 olarak belirlenmiştir. Araç değişken olarak kullanılan gecikmeli değişkenler Sargan testi ile sınanmış ve uygun bulunmuştur.

* %1 seviyesinde anlamlılığı göstermektedir.

3.4. Ücretler ve Yedek İşgücü Ordusunun Sektörel Farklılıklarının İncelenmesi

Yedek işgücü ordusunun ücretlerle ilişkisinin gözlemlenmesinde, reel ücretlerdeki dalgalanmaların YİO oranı ile ters yönde hareket ettiği ve sektörel farklılıkların bu ilişkide anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bölümde bu farklılıklara odaklanılmakta ve sektörler için ortalama reel ücret ve YİO oranı farklılıklarının kalıcı olup olmadığı 2004-2013 yıllarını kapsayan on yıllık bir dönem için incelenmektedir.

Daha önce kuramsal çerçevede ele alındığı gibi (serbest) rekabet, bir yönüyle, farklı üretim alanlarında farklılaşan birikim koşulları doğrultusunda, kâr oranlarının ve ücretlerin sektörler arasında farklılaşmasına neden olurken, diğer yönüyle de bu oranların ortalamaya geri dönmesi ve eşitlenmesi eğilimine neden olmaktadır. Bununla birlikte Marx'ın; ücret hareketlerini nüfus değişimiyle değil, güç ilişkileri ve nispi artı

nüfus değişimiyle açıkladığı analizde ücret farklılıklarında nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun oynadığı rol ön plana çıkmaktadır.

Buna göre, bir üretim alanındaki kâr, ortalama kârdan yüksek olduğunda, bu alana çekilen ek sermaye ile birlikte işgücü talebi ve ücretlerdeki artış, buraya çekilen büyük işçi nüfusu sonucunda ücretlerin ortalamaya (bazen de ortalamanın altına) yeniden düşmesiyle sonuçlanırken, bu süreç hem nispi artı nüfusun varlığı ile gerçekleşmekte hem de nispi artı nüfusu yeniden yapılandırmaktadır. Dolayısıyla belirli bir sektörde görülen dalgalanmalar, sermayenin değişen gereksinimleri doğrultusunda işçi nüfusunun farklı yatırım alanlarına bölünmesini yansıtmaktadır (Marx, 1997a: 608-609).

Bu doğrultuda, sektörler arası ücret farklılıklarının kaybolmaması ya da bu farklılıkların kalıcı olmasının, yedek işgücü ordusunun bu sektörlerdeki farklı oranlarının kalıcı olmasıyla ilişkili olup olmadığı sorusu sorulabilir.

Çalışmada bu bağlantının incelenmesi için öncelikle sektörler arasında ücret farklılıklarının kalıcı olup olmadığı araştırılmakta, daha sonra aynı şekilde yedek işgücü ordusu için sektörel YİO oranları incelenmektedir. İncelemede, Mueller (1986) tarafından uygulanan kısmi uyarlama yöntemini kâr oranlarındaki kalıcı farklılıkları araştırırken kullanan Bahçe ve Eres (2012) çalışmasından yararlanılmaktadır. Bu yöntem aşağıda sunulan kısmi denge denklemi kullanılarak ortalama reel ücretler ve YİO oranı için uygulanmaktadır.

$$w_{it} = w_t + \beta_i + \varepsilon_{it} \quad (5)$$

Denklem (5)'de, w_{it} terimi, i sektöründe t yılındaki ortalama ücreti; w_t , t yılındaki genel ortalama (tüm sektörlerin ortalaması olan) ücreti; β_i , sektöre özgü özellikleri ve ε_{it} , hata terimini temsil etmektedir. Bu denklem, genel ortalama ücretten farklılaşan sektörel ücretlerle, sektöre özgü özellikler arasındaki ilişkiyi yansıtması açısından yeniden düzenlendiğinde aşağıda sunulan denklem (6) elde edilmektedir.

$$\delta_{it} = w_{it} - w_t = \beta_i + \varepsilon_{it} \quad (6)$$

Denklem (6)'da δ_{it} sektörel ücretin genel ortalamadan farkını göstermektedir ve bu farkın sıfır olması, $\beta_i = 0$ ve $E(\varepsilon_{it}) = 0$ olmasını gerektirmektedir. Ancak, ortaya çıkan şokların en az bir dönem boyunca kaybolmayacağı düşünüldüğünde, hata teriminin birinci dereceden otoregresif (AR (1))⁴⁰ bir yapıya sahip olduğu söylenebilir:

$$\varepsilon_{it} = \lambda_i \varepsilon_{it-1} + \mu_{it} \quad (7)$$

Bu denklemde λ_i terimi, ortaya çıkan şokun etki sürecini ya da kalıcılık derecesini temsil etmekte ve bu anlamda yakınsama katsayısı olarak değerlendirilmektedir. Denklem (6) ve (7) birleştirildiğinde aşağıda yer alan denklem (8) elde edilmekte ve bu denklemdeki katsayılar, tahminciler cinsinden sektör bazında ele alınarak denklem (9)'da yeniden ifade edilmektedir.

⁴⁰ Otoregresif özelliğın kaçınıcı dereceden olduğuna Schwarz ve Akaike kriterlerine bakılarak karar verilmiştir.

$$\delta_{it} = \beta_i (1 - \lambda_i) + \lambda_i \delta_{it-1} + \mu_{it} \quad (8)$$

$$\delta_t = \hat{\alpha} + \hat{\lambda} \delta_{t-1} + \mu_t \quad (9)$$

Sektörel ücret farklılığının ortadan kalkması; tüm sektörlerdeki ücretin genel ortalama ücrete eşitlenmesi eğilimi, yani δ_t teriminin sıfıra yakınsaması ile gerçekleştiğinden, bu değer bulunması için denklem (9)'daki ilişkinin uzun dönemde $\delta_t = \delta_{t-1} = \dot{\delta}$ gibi sabit bir değere eşitleneceği varsayılmaktadır. Uzun dönemde bu eşitliğin sağlanması, aynı zamanda sektörlerde ortaya çıkan şokların etkisinin olmadığı/kaybolduğu bir durumu yansıttığından, hata terimi de sıfıra yakınsamaktadır. Dolayısıyla uzun dönemde sektörel ücretin ortalamadan farkı aşağıdaki şekilde elde edilebilmektedir:

$$\dot{\delta} = \frac{\hat{\alpha}}{1-\hat{\lambda}} \quad (10)$$

Bu şekilde, sektörler arası ücret farklılıklarının kalıcı olup olmadığının incelenmesi, denklem (10)'daki $\dot{\delta}$ teriminin istatistiksel olarak sıfırdan farklı olup olmadığının incelenmesiyle yapılmaktadır.⁴¹ Sektörel ücretin uzun dönemde ortalamadan farkını yansıtan bu terimin istatistiksel olarak sıfır (anlamsız) bulunması, uzun dönemde sektörel ücretin genel ortalama ücrete yakınsadığı ve sektörel ücret farklılığının kalıcı olmadığı anlamına gelmekte, aksi durumda ise farklılıkların kalıcı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

⁴¹ $\dot{\delta}$ için t-testinin hesaplanmasında asimptotik varyans formülü şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$Var(\dot{\delta}) = \left(\frac{1}{1-\hat{\lambda}}\right)^2 Var(\hat{\alpha}) + \left(\frac{\hat{\alpha}}{(1-\hat{\lambda})^2}\right)^2 Var(\hat{\lambda}) + 2 \left(\frac{1}{1-\hat{\lambda}}\right) \left(\frac{\hat{\alpha}}{(1-\hat{\lambda})^2}\right) Cov(\hat{\alpha}, \hat{\lambda})$$

Ücretler üzerinden açıklanan bu yöntem, aynı şekilde sektörel YİO oranları için de uygulanmakta ve sektörel ücret farklılıkları ile YİO oranı farklılıkları arasında kurulabilecek bir ilişkinin varlığı araştırılmaktadır. Bu doğrultuda, öncelikle reel ücret ve YİO oranı serileri birim kök sınamasına (Genişletilmiş Dicky-Fuller, GDF testi) tâbi tutulmakta ve daha sonra denklem (9), hem sektörel reel ücretler hem de YİO oranları için AR (1) modeli ile ayrı ayrı tahmin edilmektedir. Tahminden elde edilen bulgularla, denklem (10)'un kullanılmasıyla uzun dönemde sektörel farklılıkların kalıcı olup olmadığı test edilmektedir. Ücretler ve YİO oranları için yapılan testler ve tahmin sonuçları sırasıyla Tablo 3.6 ve Tablo 3.7'de sunulmaktadır.

Tablo 3.6. Sektörel Ücret Farklılıklarının İncelenmesinde Tahmin Sonuçları

Sektör	GDF	α	λ	δ
1. Tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık	-4.491* ^a	-254.447*	0.732**	-952.724
2. Madencilik ve taşocakçılığı	-5.274* ^b	109.173**	0.785**	509.755
3. İmalat sanayi	-2.711***	-83.114*	-0.021	-81.339**
4. Elektrik, gaz ve su	-1.991** ^{a, c}	188.142*	0.822*	1062.349
5. İnşaat ve bayındırlık işleri	-1.876*** ^c	-97.752*	0.681*	-306.732
6. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	-2.245** ^d	-125.185*	0.181	-152.963
7. Ulaştırma, haberleşme ve depolama	0.584	55.603**	0.848*	367.181
8. Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri	-2.660** ^c	19.705	0.927*	271.004
9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	-0.658	188.042*	0.939*	3105.747

Notlar: GDF testi sonuçlarında, ^a iki gecikmeyi, ^b eğilim katsayısı eklendiğini, ^c sabit terimin çıkarıldığını, ^d sürüklenme (drift) terimi eklendiğini ifade etmektedir. * %1, ** %5, ***%10 anlamlılık seviyesini temsil etmektedir.

Ücret farklılıklarına ilişkin tahmin sonuçlarının sunulduğu Tablo 3.6'nın ilk sütununda, birim kök testinin bulguları yer almakta ve sonuçlar, yedinci ve dokuzuncu sektörler dışında, ortalama ücretten sapma serilerinin birim kök içermediğini; serilerin durağan olduğunu göstermektedir. İkinci ve üçüncü sütunlarda yer alan, sektöre özgü sabit terim ve eğim (yakınsama) katsayıları, toplamda üç sektör dışında⁴² tüm sektörler için istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu durumda genel olarak, sektörel ücretlerin ortalamadan farklarında, sektöre özgü bileşenlerin etkisinin anlamlı olduğu ve ortaya çıkan bir şokun etkilerinin takip eden dönemlerde devam ettiği söylenebilir. Yakınsama katsayısının istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu sektörlerde, bu katsayının 1'e oldukça yakın olduğu görülmekte ve ortalama değeri 0.819'a karşılık gelmektedir. Yakınsama katsayısının yüksek olması, şokların kalıcılığının yüksek olduğu ve etkilerinin uzun süre devam ettiği anlamına gelmektedir. Bu anlamda, sektörel ücret farklarının, uzun dönem değerlerine (δ) yakınsama hızının $(1-\lambda)$ genel olarak düşük olduğu söylenebilir. Uzun dönem değerlerine bakıldığına ise, dört sektörde ortalamadan farkların negatif değer aldığı, yani sektörel ücretlerin genel ortalamanın altında olduğu; beş sektörde de pozitif değer olarak ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir.⁴³ En yüksek negatif fark; tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık sektöründe (-952.724),

⁴² Sektöre özgü özellikleri yansıtan α katsayısı sadece sekizinci sektörde (mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri) istatistiksel olarak anlamsız bulunurken yakınsama katsayısı imalat sanayi sektöründe ve altıncı sektörde (toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller) istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur.

⁴³ Negatif değer alan sektörler: "tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık", "imalat sanayi", "inşaat ve bayındırlık işleri" ve "toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller"dir. Pozitif değer alan sektörler: "madencilik ve taşocakçılığı", "elektrik, gaz ve su", "ulaştırma, haberleşme ve depolama", "mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri" ve "toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler"dir.

en yüksek pozitif fark ise toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründedir (3105.747). Bu bulgularla birlikte, uzun dönem ortalamadan farkların, imalat sanayi haricinde tüm sektörlerde istatistiksel olarak anlamsız bulunduğu görülmektedir. Dolayısıyla, sektörlerde genel olarak kalıcı ücret farklılığının olmadığı, sektörel ücretlerin ortalamaya yakınsama eğiliminde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Aşağıda, Tablo 3.7’de sunulan YİO oranlarına ait bulgular da benzer sonuçlara işaret etmektedir. İlk olarak birim kök testleri, yedinci sektör (ulaştırma, haberleşme ve depolama) dışında, ortalamadan sapma serilerinin durağan olduğunu göstermektedir. Sektöre özgü bileşenleri temsil eden sabit terimin, iki sektör dışında⁴⁴ istatistiksel olarak anlamlı olduğu, yakınsama katsayısının ise tüm sektörlerde anlamlı bulunduğu görülmektedir. Yakınsama katsayısının ortalaması 0.732’ye karşılık gelmektedir. Bu ortalamanın ücretlere kıyasla daha düşük olduğu, ancak yine 1’e yakın olmasıyla şokların kalıcılık derecesinin yüksek olduğu ve uzun dönem farklara yakınsama hızının genel olarak düşük olduğu söylenebilir. Uzun dönem değerlerine bakıldığında ise, beş sektörün ortalamadan fark değerlerinin negatif olduğu, bu sektörlerde uzun dönem YİO oranlarının ortalamanın altında olduğu, diğer dört sektörde ise bu farkların pozitif değer aldığı, yani uzun dönemde sektörel YİO oranlarının ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir⁴⁵. En yüksek negatif fark; toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler

⁴⁴ Bu sektörler; “ulaştırma, haberleşme ve depolama” sektörü ile “mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri” sektörüdür.

⁴⁵ Negatif değer alan sektörler: “madencilik ve taşocakçılığı”, “elektrik, gaz ve su”, “ulaştırma, haberleşme ve depolama”, “mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri” ve “toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler”dir. Pozitif değer alanlar ise: “tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık”, “imalat sanayi”, “inşaat ve bayındırlık işleri” ve “toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller”dir.

sektöründeyken (-485.272), en yüksek pozitif fark ise tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık sektöründedir (528.098). Bununla birlikte, sektörel YİO oranlarının uzun dönemde ortalamadan farkları, bütün sektörler için istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Dolayısıyla sektörel YİO oranlarının da uzun dönemde ortalama oranlara yakınsama eğiliminde olduğu ve ortalamadan farkların kalıcı olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 3.7. Sektörel YİO Oranı Farklılıklarının İncelenmesinde Tahmin Sonuçları

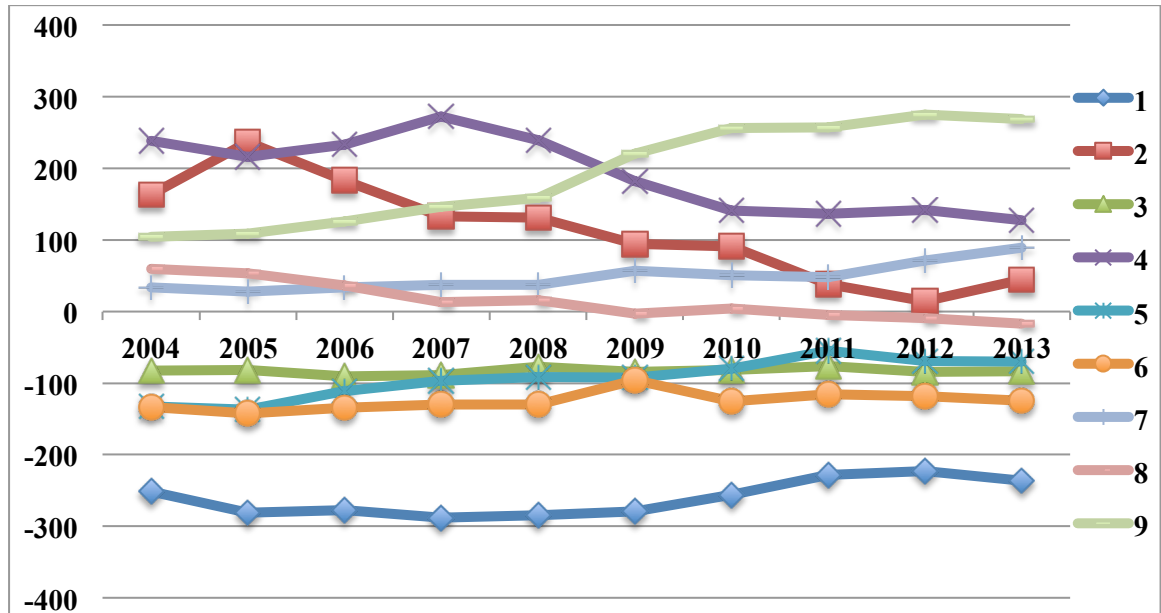
Sektör	GDF	α	λ	δ
1. Tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık	-3.283* ^b	27,460*	0,948*	528.098
2. Madencilik ve taşocakçılığı	-4.548* ^a	-12,718**	0,695***	-41.802
3. İmalat sanayi	-14.838* ^c	10,747*	0,838**	66.501
4. Elektrik, gaz ve su	-1.661*** ^{b,c}	-27,209***	0,856**	-190.241
5. İnşaat ve bayındırlık işleri	-2.667* ^b	19,229*	0,938*	310.674
6. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	-1.754*** ^b	19,057*	0,864**	141.066
7. Ulaştırma, haberleşme ve depolama	0.278	-1,632	0,876*	-13.216
8. Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri	-2.538 **	-1,844	0,840*	-11.562
9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	-1.656*** ^{c, d}	-33.496*	0.930*	-485.272

Notlar: GDF testi sonuçlarında ^a eğilim katsayısı eklendiğini, ^b sabit terimin çıkarıldığını, ^c sürüklenme (drift) katsayısı eklendiğini, ^d bir gecikmeyi, ^e üç gecikmeyi ifade etmektedir. * %1, ** %5, ***%10 anlamlılık seviyesini temsil etmektedir.

Bu bulgular ışığında, ücretlerde sadece imalat sanayi sektöründe kalıcı farklar tespit edilirken, YİO oranı için hiç bir sektörde kalıcı farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, ücretlerle YİO oranları arasında sektörel farklılıklarda kalıcılık bağlamında değil, ortalamaya eşitlenme eğilimi bağlamında bir paralellige işaret

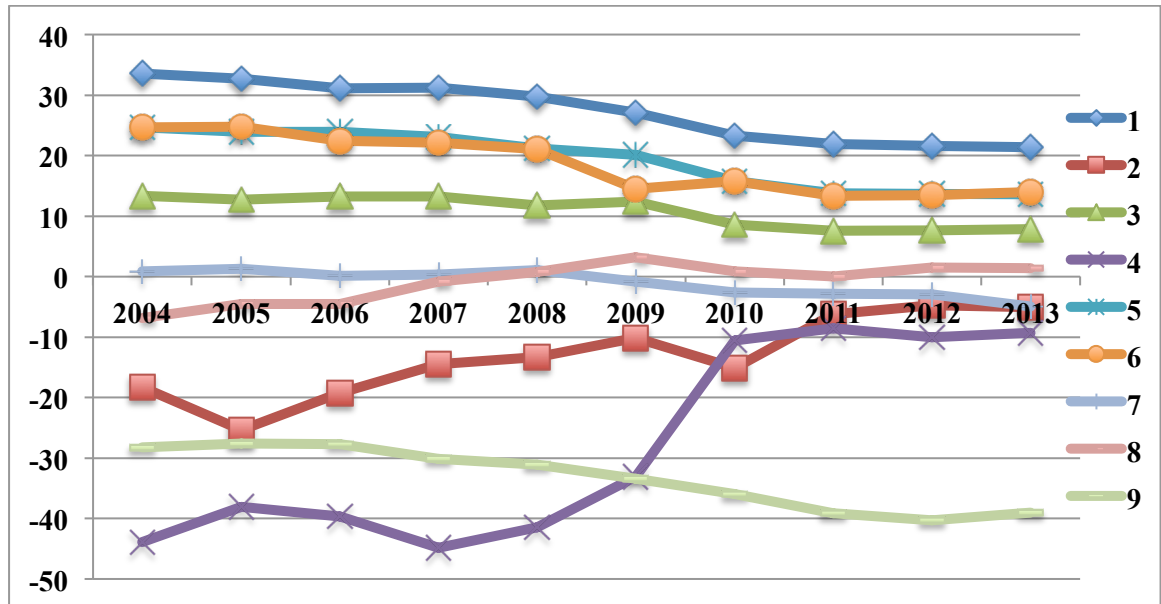
etmektedir. Ücret hareketlerinin ve yedek işgücü ordusunun yeniden yapılandırılmasının arkasındaki kuvvetin rekabete dayalı sermaye birikimi koşulları olduğu düşünüldüğünde, bu paralelliğin anlamlı olduğu ve ücretlerin eşitlenmesi eğilimini açıklayan serbest rekabet kuramında yedek işgücü ordusu hareketlerinin açıklayıcı olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, yakınsama katsayılarının ya da şokların etki derecesinin yüksek olduğu, bu anlamda ücret ve YİO oranı farklarının uzun dönem değerlerine doğru yavaş hareket ettiği göz önüne alındığında, incelemenin on yıl ile sınırlandığı bu çalışmada uzun dönem hareketin tamamının gözlenemediği düşünülebilir. Bu anlamda sektörel ücret ve YİO oranı farklılıklarının incelenmesinde daha uzun yılları kapsayan bir gözlemin bu ilişkiyi yorumlamada daha kuvvetli ve açıklayıcı olacağı söylenebilir. 2004-2013 zaman dilimine ait veriler doğrultusunda sektörel ücret ve YİO oranları için ortalamadan farkların değişimi sırasıyla Grafik 3.1 ve Grafik 3.2’den incelenebilir.

Grafik 3.1. Sektörel Ücretlerin Ortalamadan Farkları

Grafik 3.1’de sıfır çizgisi, sektörel ücretin genel ortalama ücrete eşit olduğu, ortalamadan farkların sıfıra eşitlendiği bölgeyi yansıtmaktadır. Buna göre, genel olarak serilerin bu alana doğru yöneldiği veya buraya yakın bir şekilde dalgalandığı söylenebilir. Bununla birlikte, ortalamanın üzerinde olan sektörel ücretlerin ortalamaya yakınsamasının daha belirgin, daha hızlı olduğu; ortalamanın altındaki sektörel ücretlerin ise daha doğrusal bir eğilimle ortalamaya yöneldiği görülebilir. Bu durumun bir istisnasının, dokuzuncu sektör olan “toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler” sektörü olduğu söylenebilir. Bu sektörde ücretlerin 2008-2010 yılları arasında ortalamanın üzerine doğru farklılaştığı, 2010 yılıyla birlikte bu farkın daha doğrusal bir eğilime girdiği söylenebilir. Bu durum, 2008 kriziyle birlikte diğer sektörlerdeki ortalama ücretin düşüş oranlarının daha yüksek olmasıyla ve krizle birlikte bu sektörde işten çıkarılanların daha çok durgun kesimde yer alanlar olması doğrultusunda, Grafik 2’den de desteklenebileceği gibi, YİO oranındaki düşüşle açıklanabilir.

Grafik 3.2. Sektörel YİO Oranlarının Ortalamadan Farkları

Grafik 3.2’de de genel olarak, sektörel YİO oranı farklarının ortalamaya doğru yöneldiği ve ücretlerdeki durumun tam tersinin geçerli olduğu görülebilir. Buna göre, ortalamanın altında olan sektörel YİO oranlarının daha ivmeli bir hızla ortalamaya yöneldiği, ortalamanın üzerindeki YİO oranları için ise bu hızın daha düşük olduğu söylenebilir.

Ortalamadan farkların değişimi bağlamında kıyaslandığında, YİO oranlarının ortalamaya doğru yönelimlerinin, ücretlerde olduğundan daha belirgin olduğu söylenebilir. Bu durum, ücretlerin farklılaşmasında sektörel YİO oranı farklılıklarının ötesinde farklı değişkenlerin de etkisi altında olduğu ve tek başına YİO oranları ile açıklanamayacağı şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte, genel olarak, ortalamanın üzerindeki ücretlerin ortalamaya doğru yönelmesinde ve ücretlerin nispeten daha kararlı bir şekilde ortalamanın altında kalmasında YİO oranlarının etkisi olduğu ve YİO oranlarının değişimiyle ters yönde hareket ettiği bulgulanın ücret dalgalanmalarının, sektörel farklar çerçevesinde de geçerli olduğu söylenebilir.

Ortalamadan farkların uzun dönem değerleri istatistiksel olarak anlamsız bulunmakla birlikte, on yıllık veriler doğrultusunda serilerin hareketini genel olarak yansıttığı düşünüldüğünde, bu değerlerin incelenmesi önemli çıkarımlar sağlayabilmektedir. Örneğin, YİO oranının en yüksek pozitif farka sahip olduğu tarım-ormancılık- avcılık-balıkçılık sektöründe, ücret farkının en yüksek negatif değere sahip olduğu; toplum hizmetleri-sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe ise YİO oranı en yüksek negatif farka sahipken ücret farkının en yüksek pozitif değere sahip olduğu görülmektedir. Benzer şekilde, YİO oranı farklarının ortalamanın üzerinde olduğu

sektörlerde, ücret farklarının ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Tablo 3.8’de sektörel ücret ve YİO oranlarının uzun dönem ortalamadan farklarının aldığı işaretler (negatif veya pozitif) ve en yüksek negatif farktan (1) en yüksek pozitif farka doğru (9) sektörlerin sıralaması gösterilmektedir.

Tablo 3.8. Sektörel Ücret ve YİO Oranlarının Uzun Dönem Ortalamadan Farklarına Ait Özellikler

Sektörler	YİO Oranları		Ücretler	
	İşaret	Sıra	İşaret	Sıra
1. Tarım, ormancılık, avcılık, balıkçılık	+	1	-	9
2. Madencilik ve taşocakçılığı	-	7	+	3
3. İmalat sanayi	+	4	-	6
4. Elektrik, gaz ve su	-	8	+	2
5. İnşaat ve bayındırlık işleri	+	2	-	8
6. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	+	3	-	7
7. Ulaştırma, haberleşme ve depolama	-	6	+	4
8. Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumları, yardımcı iş hizmetleri	-	5	+	5
9. Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	-	9	+	1

Tablo 3.8’de görüldüğü gibi, sektörel uzun dönem ortalamadan farklar YİO oranları ve ücretler için ters işaretler almakta ve sıralamaları da tam olarak ters yönde ilerlemektedir (birinde baştan birinciyse diğerinde sondan birinci vb. gibi). Bu durumun,

sektörel ücret değişimlerinin sektörel YİO oranı değişimleriyle ters yönlü bir ilişkiye sahip olduğu bulgusunu desteklediği söylenebilir. Bu ters yönlü harekette farklı sektörel ücretlerin ortalamaya yakınsaması, farklı YİO oranlarının ters bir yönde ortalamaya yakınsamasıyla birlikte gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, ücretlerin ortalama değerleri etrafındaki dalgalanmalarında farklı YİO oranlarının açıklayıcı olduğu ve bu ilişkinin, serbest rekabet kuramının işleminde yedek işgücü ordusunun oynadığı rolü yansıttığı söylenebilir.

3.5. Değerlendirme

Yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin Türkiye işgücü piyasasına ait dokuz sektör üzerinden ele alındığı bu çalışmada, Hane Halkı İşgücü anketlerinin mikro verileri ışığında hesaplanan, aktif işgücü ordusuna ait aylık ortalama sektörel reel gelirler, reel ücretin bir göstergesi olarak kullanılmıştır. Yedek işgücü ordusunun göstergesi ise; yarı zamanlı, düzensiz, güvencesiz, birden fazla işte çalışan, işini değiştirmek veya daha fazla çalışmak isteyen ve çok uzun saatler çalışıp çok düşük gelir elde edenleri kapsayan durgun kesimin aktif işgücü ordusu içindeki payı sektör bazında hesaplanarak belirlenmiştir.

Bu göstergelerle 2004-2013 yılları için yapılan incelemede, yedek işgücü ordusu ile ücretlerin değişimleri arasında negatif bir korelasyon olduğu, yedek işgücü ordusu oranındaki bir artışın reel ücretlerde bir düşüğe neden olduğu ve bu ilişkide sektöre özgü özelliklerin anlamlı etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Reel ücret dalgalanmalarının durgun yedek işgücü ordusu oranındaki dalgalanmalar ile ters yönde hareket etmesinde sektöre özgü özelliklerin etkisi serbest rekabet kuramı çerçevesinde daha ayrıntılı incelendiğinde, bu etkilerin uzun dönemde ücretler ve yedek işgücü ordusu oranı bağlamında sektörel farklılıklara neden olduğuna dair yeterli bulguya rastlanılmamakla birlikte, sektörel ücretlerin ortalama değerlere eşitleme sürecinde sektörel yedek işgücü oranlarındaki değişimin etkili olduğu çıkarımı yapılmıştır.

Çalışmada incelenen yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkiye dair elde edilen sonuçlar, kurama dair kanıt sunmaktan ziyade gözlemlenebilir verilerle belirli bir soyutlama düzeyinde genel çıkarımlar yapılabilmesine katkı sağlama amacını taşımaktadır.

Ücretlerle yedek işgücü ordusu arasındaki ilişki; farklı üretim alanlarında farklılaşan süreçlerin, sermaye bileşimlerinin ve üretkenlik düzeylerinin yanı sıra tarihsel ve toplumsal değişimlerin ve emekle sermaye arasındaki güç ilişkilerinin değişimini de yansıtmaktadır. Bu anlamda yedek işgücü ordusunun ücret hareketleriyle ilişkisinin açıklanmasında, ücretler ve yedek işgücü ordusundaki dalgalanmaların izlenebilmesi için uzun dönemli bir incelemenin yapılması önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmada incelenen on yıllık zaman diliminin genişletilmesi daha kesin çıkarımların yapılmasını sağlayabilir.

Buna ek olarak, yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin sektör bazında incelenmesinde daha fazla sektörün kapsanması da bu incelemenin

detaylandırılması ve açıklayıcılığının artması açısından önemlidir. Bu çalışmada ele alınan dokuz sektör, pek çok alt sektöre sahiptir ve 2004-2013 yılları arasında karşılaştırılabilir sektörler elde etmek için bu alt sektörler birleştirilmiştir. 2009 yılından itibaren işgücü anketlerinde yer verilen daha fazla sektörün, zaman dilimi genişletilerek ve/veya ek değişkenler kullanılarak ele alınması, bu konuda daha ayrıntılı bir incelemenin yapılmasını sağlayabilir.

Sonuçta, bu çalışmanın sınırlı bir zaman dilimiyle ve sınırlı verilerle gözlemlemeye çalıştığı bu ilişkinin farklı zaman dilimleri, farklı sektörler, farklı ülkeler ve farklı değişkenlerle zenginleştirilip geliştirilebileceği söylenebilir.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında işgücü piyasasının yapısı ve işleyişi, ücretli emeğin varlık koşuluyla birlikte değerlendirilmeye çalışılmış ve Marksist politik iktisadın önemli kavramlarından nispi artı nüfus ile yedek işgücü ordusu üzerinden ele alınmıştır. Kapitalist emek süreci, temelde işsizlik ve ücret konularına odaklanılarak Türkiye örneği üzerinden incelenmiştir.

Tez çalışmasını oluşturan üç makaleden ilki, işgücü istatistiklerinin arkasındaki temel yaklaşımı, ana akım iktisat kuramı ile “hesaplaşma” diyebileceğimiz genel bir çerçeve ile ele almıştır. İşgücü çerçevesi yaklaşımı ile çalışma/çalışmama üzerinden yapılan nüfus sınıflandırması, nispi artı nüfusun üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı olarak yaptığı nüfus sınıflandırmasıyla yeniden tanımlamıştır. Bu bağlamda istatistiksel bilgi ile kuramsal çerçeve arasındaki ilişki, işsizlik yaklaşımının tarihsel değişimi ile ele alınmış ve nispi artı nüfus ile yedek işgücü ordusunun temelde nüfusu farklı bir toplumsal sınıflandırma ve soyutlama düzeyi ile ele aldığına yer verilmiştir. İşgücü arzı ve talebinin eşitlendiği noktada basit ve eşit bir mübadele ilişkisi üzerinden kurgulanan analiz yerine, bu kavramların, zorunlu ve eşitsiz bir ilişkiye işaret ettiği açıklanmıştır. Bu zorunlu ilişkide ücretli emeğin ortaya çıkışı ile üretim araçlarının sermaye dönüşme sürecinin karşılıklı olarak birbirini yarattığı tarihsel bir süreç ele alınmış ve işgücü piyasasının bu tarihsel sürece bağlı olarak işlediği, bu anlamda kapitalist üretim biçimine özgü olduğu açıklığa kavuşturulmuştur. Bu şekilde, ikinci ve üçüncü makalelere temel oluşturan ilk makale, nispi artı nüfusun aldığı farklı biçimleri, bu biçimler ve yedek işgücü ordusu arasındaki ilişkiyi, bu kavramların modern işsizlik tanımından farklılığını

ortaya koymaya, işsizlik kategorileri ile nispi artı nüfus biçimlerini nüfusu sınıflandırma biçimi üzerinden karşılaştırmaya, bu farklı biçimleri günümüzdeki işgücü kategorileriyle tanımlamaya ve özellikle ampirik çalışmalar için nispi artı nüfus ile yedek işgücü ordusunun bu kavramlarla gözlemlenebilir, somutlaştırılabilir ve güncellenebilir olmasına katkı sağlamaya çalışmıştır.

Bu çabaya ikinci makalenin katkısının, ele alınan sınıflandırma yöntemiyle Türkiye'deki yedek işgücü ordusunun gözlemlenmesi ve kapitalist emek sürecinin gelişiminin, işgücü anketlerinin sunduğu resmî işsizlik oranlarından ziyade tarihsel bir kesitte yedek işgücü ordusu üzerinden izlenebilmesi olduğu söylenebilir. Bu şekilde, Türkiye'deki işçileşme sürecinin niceliği ve niteliğinin gözlemlenebilmesi, küresel krizin işgücü piyasası üzerindeki etkisi ve genel olarak kapitalist emek sürecinin işleyişi analiz edilebilmiştir. Aynı zamanda, makalede sunulan üç farklı yedek işgücü ordusu ölçütü, resmî işsizlik verileri ile yedek işgücü ordusu arasındaki farklılığı gözler önüne sererek saklı ve istihdamdaki işsizliği görünür kılmış, “gerçek” işsizliğin boyutlarını ve nispi artı nüfusun büyüklüğünü ortaya koymuştur. Verilerin kısıtlayıcılığı sebebiyle uzun dönemli hareketinin gözlemine yer verilememekle birlikte, on yıllık gözlem özellikle küresel krizin yaşandığı yıllara ait verileri içermesi doğrultusunda yedek işgücü ordusunun genel hareketi ve yapısı hakkında çıkarımlar sağlamaya yardımcı olmuştur. Buna göre, genel olarak on yıllık zaman diliminde ücretli emeğin artışıyla birlikte yedek işgücü ordusunun artışı dikkat çekmektedir. Krizle birlikte yedek işgücü ordusu ve farklı biçimlerinin paylarının da genel olarak arttığı, krizden sonra ise azalmakla birlikte önceki seviyelere dönmediği, işgücü piyasasından ilk itilenlerin daha çok durgun

kesimde yer alanlar olduğu ve başta kadınlar olmak üzere durgun, saklı ve akıcı kesimin iktisadi çevrimlerden en çok etkilenen kesimler olarak aralarında yakın bir ilişki ve geçişkenlik olduğu, buna karşın yoksul ve diğer kesimin payının sınırlı olmakla birlikte benzer şekilde hareket ettiği söylenebilir. Bu durum, giderek artan güvencesizlik ve esneklik şeklinde kendini gösteren ve işgücü piyasasını kurlsızlaştırma eğiliminde olan neoliberal politikalar doğrultusunda durgun kesimin diğer yedek işgücü ordusu biçimlerinden daha fazla büyümesinin yanında, yoksul kesimin payının nispeten küçük olmakla birlikte kemikleşmiş ve sürekli bir biçimde artma eğiliminde olduğunu göstermesiyle önem arz etmektedir. Nüfusun belirli bir kesimi sermaye birikimi koşulları doğrultusunda işgücü piyasasına çekilme kanallarının kapalı olmasıyla emek sürecinin dışında bulunmaktadır. Türkiye’de 2004-2013 yıllarını kapsayan yedek işgücü ordusu gözleminde genel olarak elde edilen bulgular ışığında, iş aramayıp çalışmaya hazır olan yaşlılar, emekliler, engelli ve hastalar ile iş bulma ümidi olmayanları kapsayan yoksul kesimin nüfus payındaki artışın, yine çalışmaya hazır olan öğrencilerin, esnekleşen, güvencesizleşen ve kötüleşen çalışma biçimlerini yansıtan durgun kesimin payındaki artışın ve başta kadınlar olmak üzere kapitalist emek sürecinin dışında olan tarım emekçileri ve ücretsiz aile işçilerinin durgun veya akıcı biçimlerde işgücü piyasasına çekilme eğiliminin, toplumun tüm çalışan ve çalışmayan kesimlerinde özellikle yirmi birinci yüzyılda yükselen neoliberal politikaların emek aleyhindeki etkilerini yansıttığı, bu anlamda istihdamı artırıcı politikaların veya resmî işsizliğin nispeten azalmasının tek başına olumlu göstergeler olarak sayılamayacağı şeklinde yorumlanabilir. İşgücü piyasasının yedek işgücü ordusu üzerinden gözlemlenmesi, bu politikaların nüfusun giderek genişleyen bir kesimini işçileştirme eğiliminde olduğunu,

aynı zamanda bu nüfusu düşük ücret, uzun çalışma saatleri, güvencesiz, esnek ve güvensiz çalışma koşulları altında, temel haklardan yoksun bırakacak şekilde işçi sınıfını kontrol ve denetim altına alma amacını taşıdığını da ortaya konması açısından önem arz etmektedir.

Üçüncü makale ise bu gözleme Türkiye işgücü piyasasının sektörel boyutta incelenmesi ve yedek işgücü ordusunun ücretlerle ilişkisinin araştırılması konusunda katkı sağlamaktadır. Sektörel reel ücret bilgisinin sadece imalat sektörü ve alt sektörleriyle sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda ve bu ilişkinin literatürde işsizlikle ücret arasında incelendiği düşünüldüğünde, yedek işgücü ordusunun bir ölçütü olarak durgun kesimin sektörlerdeki oranı ile Hane Halkı İşgücü Anketlerinin gelir bilgisi kullanılarak bu iki ölçüt arasındaki ilişkinin incelenmesinin literatüre ışık tutacağı savunulabilir. Buradan elde edilen bulgular doğrultusunda, Türkiye’de 2004-2013 yılları arasında yedek işgücü ordusu ile ücretlerin değişimleri arasında negatif bir korelasyon olduğu ve ters ilişkinin yönünün yedek işgücü ordusundan ücretlere doğru olduğu, yedek işgücü ordusu oranındaki bir artışın reel ücretlerde bir düşüşe neden olduğu ve bu ilişkide sektöre özgü özelliklerin anlamlı etkileri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Reel ücret dalgalanmalarının durgun yedek işgücü ordusu oranındaki dalgalanmalar ile ters yönde hareket etmesinde sektöre özgü özelliklerin etkisi serbest rekabet kuramı çerçevesinde, sermaye birikiminin sektörlerdeki farklı koşulları göz önünde bulundurularak yedek işgücü ordusu ve ücretleri sektörlerde ortalama oranlarında eşitlenmeme eğilimi taşıyıp taşımadığı araştırılmıştır. Bu etkilerin uzun dönemde ücretler ve yedek işgücü ordusu oranı bağlamında sektörel farklılıklara neden olduğuna dair, başka bir deyişle kalıcı farklılıkların olması yönünde yeterli bulguya

rastlanılmamakla birlikte, sektörel ücretlerin ortalama değerlere eşitlenme sürecinde sektörel yedek işgücü oranlarındaki değişimin etkili olduğu çıkarımı yapılmıştır. Ücretlerle yedek işgücü ordusu arasındaki ilişki; farklı üretim alanlarında farklılaşan süreçlerin, sermaye bileşimlerinin ve üretkenlik düzeylerinin yanı sıra tarihsel ve toplumsal değişimlerin ve emekle sermaye arasındaki güç ilişkilerinin değişimini de yansıtmaktadır. Bu anlamda yedek işgücü ordusunun ücret hareketleriyle ilişkisinin açıklanmasında, ücretler ve yedek işgücü ordusundaki dalgalanmaların izlenebilmesi için uzun dönemli bir incelemenin yapılması önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmada incelenen on yıllık zaman diliminin genişletilmesinin daha kesin çıkarımları sağlayacağı söylenebilir. Bununla birlikte bu çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda yedek işgücü ordusunun, ücretleri ve çalışan nüfusu baskı altında tutma eğiliminin yanı sıra serbest rekabet kuramının ve işgücü arz ve talebi yasaının çalışmasında oynadığı rolün önemini vurgulaması açısından çalışmanın önemli bir katkı sunduğu savunulabilir.

Sonuçta bu tez çalışmasının sınırlı bir zaman dilimiyle ve sınırlı verilerle gözlemlemeye çalıştığı ilişkilerin farklı zaman dilimleri, farklı sektörler, farklı ülkeler ve farklı değişkenlerle zenginleştirilip geliştirilebileceği söylenebilir. Bununla birlikte bu tezde ele alınan üç farklı konu doğrultusunda, modern işgücü istatistiklerinin kapitalist emek sürecini açıklamadaki gücünü arttırması, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramlarını somutlaştırması, bu kavramların incelenmesinde işsizlik oranları yerine yeni bir ölçüt önermesi, Türkiye işgücü piyasasının neoliberal politikalar doğrultusunda kuralsızlaştırılma, güvencesizleştirilme ve işçileştirilme eğiliminin niteliğini açıklığa

kavuşturması, yedek işgücü ordusu ile ücretler arasındaki ilişkinin ortaya konması ve sektörel boyutta yedek işgücü ordusu ile ücret hareketlerinin gözlemlenmesi konularında literatüre katkı sunma açısından önem arz ettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Ábalos, J. M. G., (1997), "Marx's Theory of Wages", **International Journal of Political Economy**, C.27, S.4, s. 96-114,
- Acar-Savran, G., (2009), **Beden Emek Tarih: Diyalektik bir Feminizm İçin**, İstanbul: Kanat.
- Acar-Savran, G., Demiryontan, N. T., (2016), **Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine**, 3. Baskı, İstanbul: Yordam.
- Akbıyık, N., (2008), "Türkiye'de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, C.24, S.24, s. 220-237.
- Anthias, F., (1980), "Women and the Reserve Army of Labour: A Critique of Veronica Beechy", **Capital and Class**, C.10, s. 50-63.
- Arellano, M., Bond, S., (1991), "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", **Review of Economic Studies**, C.58, s. 277-297.
- Bahçe, S., Eres, B., (2012), "Competing Paradigms of Competition: Evidence from the Turkish Manufacturing Industry", **Review of Radical Political Economics**, C.20, S.10, s. 1-24.
- Bakkalcı, A. C., Argın, N., (2011), "Dış Ticaretin Ücretler Yoluyla Emek Piyasalarına Etkileri", **Çalışma İlişkileri Dergisi**, C.2, S.1, s. 90-112.
- Bancroft, G., (1957), "Current Unemployment Statistics of the Census Bureau and Some Alternatives", **The Measurement and Behavior of Unemployment**, Princeton NJ: Princeton University Press, s. 63-119.
- Basu, D., (2012), "The Reserve Army of Labor in the Postwar US Economy", **Science & Society**, C.77, S.2, s. 179-201.
- Başak, S., vd., (2013), **Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya**, <http://ankakadin.org/download/Kad%C4%B1n%C4%B1n%20G%C3%B6r%C3%BCnmeyen%20Eme%C4%9Fi%20%C4%B0kinci%20Vardiya.pdf>, son erişim tarihi, 10.09.2016.
- Baumol, W. J., (1983), "Marx and the Iron Law of Wages", **American Economic Review Papers & Proceedings**, C.73, s. 303-308.

- Beechy, V., (1977), "Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production", **Capital and Class**, C.3, s. 45-60.
- Boratav, K., (2007), **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005**, Ankara: İmge.
- Boratav, K., (2013, 7 Mayıs). "Son 15 Yılın Bölüşüm Göstergeleri" Sol, <http://haber.sol.org.tr/yazarlar/korkut-boratav/son-15-yilin-bolusum-gostergeleri-72579>, son erişim tarihi, 30.10.2016.
- Botwinick, H., (1993), **Wage Differentials and Capitalist Competition: A Marxist Analysis Of Persistent Inequality**, Princeton NJ: Princeton University Press.
- Bowles, S., (1991), "The Reserve Army Effect on Wages in a Labour Discipline Model: US, 1954-1987", **Making Economies More Efficient and More Equitable: Factors Determining Income Distribution** (Ed. Toshiyuki Mizoguchi), s. 385-406.
- Braverman, H., (2008), **Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi** (Çev. Çiğdem Çıdamlı), İstanbul: Kalkedon.
- Bruegel, I., (1979), "Women as a Reserve Army of Labour: A Note on Recent British Experience", **Feminist Review**, C.3, s. 12-23.
- Bulut, G. (Ed.), (2010), **Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, 1. Baskı, Ankara: NotaBene.
- Cahuc, P., Zylberberg, A., (2004), **Labor Economics**, 1. Baskı, Londra: The MIT Press.
- Cain, G. G., (1978), "Labor Force Concepts and Definitions in View of Their Purposes", <http://www.irp.wisc.edu/publications/sr/pdfs/sr20.pdf>, son erişim tarihi, 24.08.2016.
- Card, D., (2011), "Origins of the Unemployment Rate: The Lasting Legacy of Measurement without Theory", **American Economic Review**, C.101, S.3, s. 552-557.
- Cottrel, A., Darity Jr., W. A., (1988), "Marx, Malthus and Wages", **History of Political Economy**, C.20, s. 173-90.
- Çınar, S., Lordoğlu, K., (2011), "Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabandan Ücretli Fındık İşçiliğine", <http://www.sosyalhaklar.net/2011/bildiri/sidar-lordoglu.pdf>, son erişim tarihi, 26.10.2016.
- Dedeoğlu, S., Öztürk, M. Y., (2010), **Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği**. İstanbul: Sav Yayınları.

- Denman, J., McDonald, P., (1996), “Unemployment Statistics From 1881 to the Present Day”, <http://terencebunch.co.uk/articles/globalisation-the-united-states-empire-the-rise-of-thatcherism-and-the-uks-descent-into-dependency/unemployment-statistics-from-1881-to-1995-the-government-statistical-service-uk.pdf>, son erişim tarihi, 20.07.2016.
- Duggan, M. C., (2013), “Reserve Army of Labor and Migration”, http://www.academia.edu/6222930/Reserve_Army_of_Labor_and_Immigration, son erişim tarihi, 24.08.2016.
- Emsen, Ö. S., (1999), “Kapitalist Kentleşme ve Yedek Sanayi Ordusu: Analitik Bir Bakış”, **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.13, S.1, s. 161-172.
- Eraslan, V., (2012), “Türkiye İşgücü Piyasasında Ücret Seviyesinde Cinsiyet Ayrımcılığı: Blinder-Oaxaca Ayrıştırma Yöntemi”, <http://journals.istanbul.edu.tr/tr/index.php/iktisatmeczua/article/viewFile/17847/17102>, son erişim tarihi, 07.01.2014.
- Etiler, N., (2011), “Neoliberal Politikalar ve Sağlık Emekgücü Üzerindeki Etkileri”, **Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, C.11, S.42, s. 2-11.
- Gul, S. S., Ergun, A. D., (2010), “Piyasas Odaklı Bir Uygulama Olarak Aile Hekimliği: Sağlık Hizmetinin Sunumunda Olası Kayıplar”, **Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu**, İstanbul, <http://www.sosyalhaklar.net/2010/bildiri/gul.pdf>, son erişim tarihi, 10.12.2016.
- EUROSTAT (Statistical Office Of The European Communities) (2015). “EU Labor Force Survey Data Base User Guide” <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/1978984/6037342/EULFS-Database-UserGuide.pdf>, son erişim tarihi, 25.10.2016.
- Foster, J. B., vd., (2011), “The Global Reserve Army of Labor and the New Imperialism”, **Monthly Review**, <http://monthlyreview.org/2011/11/01/the-global-reserve-army-of-labor-and-the-new-imperialism/>, son erişim tarihi, 20.08.2016.
- Galenson, W., Zellner, A., (1957), “International Comparison of Unemployment Rates”, <http://www.nber.org/chapters/c2649.pdf>, son erişim tarihi, 18.08.2016.
- Garraty, J. A., (1986), **Unemployment in History: Economic Thought and Public Policy**, New York: Harper Torchbooks.
- Genç, M. C., Atasoy, Y., (2010), “Ar&Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi”, **Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi**, C.5, S.2, s. 27-34.

- Goodwin, R. M., (1967), "A Growth Cycle", <http://orion.math.iastate.edu/driessel/14Models/1967growth.pdf>, son erişim tarihi, 02.12.2016.
- Gökalp, M. F., Baldemir, E., Akgün, G., (2011), "Türkiye Ekonomisinde Dışa Açılma ve Gelir Eşitsizlikleri İlişkisi", **Yönetim ve Ekonomi**, C.18, S.1, s. 87-104.
- Green, F., (1991), "Marx, Malthus, and Wages: A Comment on Cottrell and Darity", **History of Political Economy**, C.23, S.1, s. 95-100.
- Green, F., Weisskopf, T. E., (1990), "The Worker Discipline Effect: A Disaggregative Analysis", **The Review of Economics and Statistics**, C.72, S.2, s. 241-249.
- Günaydın, F. Y., (2011), **Türkiye’de Hane Halkı İşgücü Anketinden İşgücü Üzerine Gözlemler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Hauser, P. M., (1949), "The Labor Force and Gainful Workers – Concept, Measurement, and Comparability", **American Journal of Sociology**, C.54, s. 338-355.
- Holtz-Eakin, D., Newey, W., Rosen, H., (1988), "Estimating Vector Autoregressions with Panel Data", **Econometrica**, C.56, s. 1371-1395.
- Humphries, J., (1983), "The Emancipation of Women in the 1970’s and 1980’s: From Latent to the Floating", **Capital and Class**, C.20, s. 6-28.
- Husmanns, R. (2007), "Measurement of Employment, Unemployment and Underemployment: Current International Standards and Issues in their Application", http://www.geostat.ge/cms/site_images/_files/georgian/methodology/socialuri/Measurement%20of%20employment,%20unemployment%20and%20underemployment%20-.pdf, son erişim tarihi, 12.07.2016.
- ICLS (International Classification by Status in Employment), (1993), <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/icsee.html>, son erişim tarihi, 12.07.2016.
- İlkkaracan, İ., (2001), **The Role of Unemployment in Wage Determination: Three Essays on Wage Curve**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New School University, Faculty of Political and Social Science, New York, USA.
- İlkkaracan, İ., Selim, R., (2003), "The Role of Unemployment in Wage Determination: Further Evidence on the Wage Curve from Turkey", **Applied Economics**, C.35, s. 1589-1598.
- ILO (International Labor Office), (1925), "2. ICLS", http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/ILO-SR/ILO-SR_N8_engl.pdf, son erişim tarihi, 20.08.2016.

- ILO (International Labor Office), (1948), “6. ICLS”,
http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/ILO-SR/ILO-SR_NS7_engl_part.4.pdf, son erişim tarihi, 20.08.2016.
- ILO (International Labor Office), (1990), “Surveys of Economically Active Population, Employment, Unemployment and Underemployment”,
<http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/download/lfs.pdf>, son erişim tarihi, 12.08.2016.
- ILO (International Labor Office), (1998), “Resolution Concerning The Measurement Of Underemployment And Inadequate Employment Situations, Adopted By The Sixteenth International Conference Of Labour Statisticians”,
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087487.pdf, son erişim tarihi, 20.08.2016.
- ILO (International Labor Office) (2013), “Statistics of Work, Employment and Labour Underutilization, Report II”, http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_220535.pdf, son erişim tarihi, 20.08.2016.
- ILO (International Labor Office) (t.y.), “Guide to Understanding the KILM”,
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_422091.pdf, son erişim tarihi, 12.08.2016.
- İş Kanunu ile Türkiye İş Kurumu Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı (1/597) ve Sağlık, Aile, Çalışma ve Sosyal İşler Komisyonu Raporu,
<https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem26/yil01/ss170.pdf>, son erişim tarihi, 04.01.2017.
- İş Kanunu, (2003), **T.C. Resmi Gazete**, 25134, 10 Haziran 2003,
<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>, son erişim tarihi, 03.01.2017.
- İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi, <http://www.guvenlicalisma.org/>, son erişim tarihi, 27.12.2016.
- Kızılırmak, B., (2003), “Explaining Wage Inequality: Evidence from Turkey”,
http://www.politics.ankara.edu.tr/eski/dosyalar/tm/SBF_WP_57.pdf, son erişim, 07.01.2014.
- Köse, A. H., Bahçe, S. (2009), "Yoksulluk Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek", **Praksis**, C.19, s. 385-419

- Lewis, W. A., (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", **The Manchester School**, C.22, S.2, s. 139-191.
- Linder, M., Sensat, J., (1977), **Anti-Samuelson**, New York: Urizen Books.
- Long, C. D., (1942), "The Concept of Unemployment", **Quarterly Journal of Economics**, C.57, S.1, s. 1-30.
- Magdoff, F., Magdoff, H., (2004), "Disposable Workers: Today's Reserve Army of Labor", **Monthly Review**, C.55, S.11,
<http://monthlyreview.org/2004/04/01/disposable-workers-todays-reserve-army-of-labor/>, son erişim tarihi, 17.08.2016
- Malthus, T., (1798), **An Essay on the Principle of Population**,
<http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>, son erişim tarihi, 2.07.2016.
- Mandel, E., (2008), **Marx'ın Kapitali** (Çev. Osman S. Binatlı), 1. Baskı, İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marshall, A., (2000), "Labor Market Regulation, Wages And Workers Behavior: Latin America in the 1990s", **XXI International Congress of the Latin American Studies Association**, Miami.
- Marx, K., (1973), **Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy**,
<https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/grundrisse.pdf>, son erişim tarihi, 10.09.2016.
- Marx, K., (1997a), **Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili** (Çev. Alaattin Bilgi), Cilt 1, 5. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., (1997b), **Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi** (Çev. Alaattin Bilgi), Cilt 3, 3. Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K., (2006), **Ücret Fiyat Kar**, (Çev. Alattin Bilgi), İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Marx, K., (2014), **Grundrisse: Ekonomi Politikinin Eleştirisi İçin Ön Çalışma** (Çev. Sevan Nişanyan), 3. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Meda, D., (2012), **Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?** (Çev. Işık Ergüden), 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mills, F. C., (1917), "Contemporary Theories of Unemployment and Unemployment Relief", <http://dspace.gipe.ac.in/xmlui/bitstream/handle/10973/26175/GIPE-047736.pdf?sequence=3&isAllowed=y>, son erişim tarihi, 24.08.2016.
- Milonakis, D., Fine, B., (2009), **From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory**, New York: Routledge.
- Molyneux, M., (1979), "Beyond the Domestic Labour Debate", **New Left Review**, C.116, S.3, s. 3-27.
- Mueller, D. C., (1986), **Profits in the Long Run**, Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD (The Organization for Economic Co-Operation and Development) (t.y.), "Better Life Index", <http://www.oecdbetterlifeindex.org/>, son erişim tarihi, 03.01.2017.
- Oğuz, Ş., (2011), "Tekel Direnişin Işığında Güvencesiz Çalışma/Yaşama: Proletaryadan 'Prekarya'ya mı?", **Mülkiye**, C.35, S.271, s. 7-24.
- Omay, U., (2011), "Yedek İşgücü Ordusu Olarak Kadınlar", **Çalışma ve Toplum**, C.3, s. 137-166.
- Onaran, F., (2000), "Türkiye'de Yapısal Uyum Sürecinde Emek Piyasasının Esnekliği", **Toplum ve Bilim**, C.86, s. 194-204.
- Oral, N., (2013), **Türkiye'de Tarımın Ekonomi Politikası 1923-2013**, Ankara: Notabene.
- Özkan, S. G., Özkan, B., (2010), "Kadın Çalışanlara Yönelik Ücret Ayrımcılığı ve Kadın Ücretlerinin Belirleyicilerine Yönelik Bir Araştırma", <http://calismatoplum.org/sayi24/ozkan.pdf>, son erişim tarihi, 07.01.2014.
- Özkaplan, N., (1999), "İşgücü Piyasasına Ait Kavramların Sorgulanması", **Ekonomik Yaklaşım**, C.10, S.32, s. 61-85.
- Power, M., (1983), "From Home Production to Wage Labor: Women as a Reserve Army of Labor", **Review of Radical Political Economics**, C.15, S.1, s. 71-91.
- Ramirez, M. D., (2007), "Marx, Wages, and Cyclical Crises: A Critical Interpretation", **Contributions to Political Economy**, C.26, S.1, s. 27-41.
- Ricardo, D., (2008), **Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri** (Çev. Barış Zeren), 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Shaikh, A. M., (1999), "Explaining Inflation and Unemployment: An Alternative to Neoliberal Economic Theory",
<https://drive.google.com/file/d/0BxvNb6ewL7kOYzRsRzINbFVmWTA/view?pli=1>, son erişim tarihi, 13.08.2016.
- Shaikh, A., (2016), **Capitalism: Competition, Conflict, Crises**, Oxford: Oxford University Press.
- Simeral, M. H., (1978), "Women and the Reserve Army of Labor", **Critical Sociology**, C.8, s. 64-179.
- Smith, A., (1776), **An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations**,http://www.ifaarchive.com/pdf/smith_-_an_inquiry_into_the_nature_and_causes_of_the_wealth_of_nations%5B1%5D.pdf, son erişim tarihi, 12.08.2016.
- Smith, A., (2001), **Ulusların Zenginliği** (Çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı), 9. Baskı, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Sönmez, M., (2010), "Asyalaşma, Güvencesizleşme ve Kamu Müdahalesi", **Tekel Direnişinin Işığında Gelenekselden Yeniye İşçi Sınıfı Hareketi**, 1. Baskı, Ankara: NotaBene.
- Tanyeri, İ. (2000), "Adam Smith'in Rekabet Analizi Üzerine", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.18, S.1, s. 307-320.
- Taşkıran, G., (2016), "Toplum Yararına Çalıştırma Programı Eliyle Emegın Güvencesizliğe Rızası: Bir Alan Araştırması", **Uluslararası Ekonomi Politik Konferansı**, 28-30 Haziran, İstanbul.
- Taştan, H., Akar, M., 2013, "Türkiye İmalat Sanayiinde Bölgesel ve Sektörel Ücret Eşitsizliği", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.63, S.1, s. 17-49.
- Torres-Reyna, O., (2007), "Panel Data Analysis Fixed and Random Effects Using Stata",
<https://pdfs.semanticscholar.org/f70f/9754bc51b1eb2e74dc7dc4e47549910730ed.pdf>, son erişim tarihi, 11.12.2016.
- Tsuru, T., (1991), "The Reserve Army Effect, Unions, and Nominal Wage Growth", **Industrial Relations**, C.30, S.2, s. 251-270.
- Webb, J. N., (1939), "Concepts Used in Unemployment Surveys", **Journal of the American Statistical Association**, C.34, s. 49-59.

- Yamak, N., Topbaş, F., 2004, “Kadın Emeği ve Cinsiyete Dayalı Ücret Ayrımcılığı”, <http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/IIBD/article/view/3554>, son erişim tarihi, 07.01.2014.
- Yıldırım, E., Kesikoğlu, F., (2012), “Ar-Ge Harcamaları ile İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri: Türkiye Örneğinde Panel Nedensellik Testi Kanıtları”, **Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.32, S.1, s. 165-180.
- Yıldız, E., (1985), “Üretim ve Yeniden Üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği”, **Yapıt**, C.9, s. 72-93.
- Yılmaz, G., (2006), “Marx’ın Yedek İşgücü Ordusu Kavramına Günümüz Kapitalizmi Tarafından Getirilen Bilimsel Gerekçe: NAIRU”, **Toplum ve Hekim**, C.21, S.2, s. 86-92.
- Yücebaş, M., “İdeolojik Bir Süreç Olarak Operasyonel Üniversiteden Girişimci Üniversiteye: Yeni Üniversitenin Reklam İmgeleri”, **İletişim Araştırmaları**, C.5, S.1, s. 39-74.

ÖZET

OĞUZ, Senem, **İşsizlik ve Ücret: İşgücü Piyasası Üzerine Makaleler**,

Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Benan Eres

Bu tez çalışması, işgücü piyasası koşullarını yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfus yaklaşımıyla değerlendiren ve işsizlik ve ücret konularına odaklanan üç makaleden oluşmaktadır. İlk makale, işgücü istatistiklerindeki nüfus sınıflandırmasını yeniden ele alarak yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfus yaklaşımıyla yeni bir sınıflandırma sunmaktadır. Buna göre nüfus; üretim/geçim araçlarına sahip olanlar, aktif işgücü ordusu ve yedek işgücü ordusunu oluşturan nispi artı nüfus şeklinde üç temel kategoriye ayrılmaktadır. Nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun aldığı farklı biçimler tanımlanırken, modern işgücü kategorilerinin bu farklı biçimlere nasıl karşılık gelebileceği tartışılmaktadır. İkinci makale, yedek işgücü ordusunu ve aldığı farklı biçimleri Türkiye için belirlemeye ve gözlemlemeye çalışmaktadır. Bu doğrultuda akıcı, saklı, durgun ve yoksul biçimlerdeki yedek işgücü ordusu, kapsayıcılığı giderek genişleyen biçimde üç farklı ölçüt üzerinden tanımlanmakta ve bu ölçütlerle 2004-2013 yılları için Hane Halkı İşgücü Anketlerinin yıllık mikro veri setleri kullanılarak değerlendirilmektedir. Son olarak üçüncü makale, yedek işgücü ordusu ve ücretler arasındaki ilişkiyi Türkiye'deki dokuz sektör üzerinden 2004-2013 yılları için panel veri analizi ile incelemekte, ayrıca, serbest rekabet kuramı çerçevesinde sektörel ücret farklılıklarını yedek işgücü ordusu farklılıkları ile birlikte kısmi uyarlama modelini kullanarak araştırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emek süreci, işgücü piyasası, işsizlik, nispi artı nüfus, yedek işgücü ordusu, ücret, ücret farklılıkları.

ABSTRACT

OĞUZ, Senem, **Unemployment and Wage: Essays on Labour Market**,

Ph.D. Thesis, Adviser: Assoc.Prof.Dr. Benan Eres

This dissertation consists of three essays, which evaluate labour market conditions from the viewpoint of reserve army of labour and relative surplus population, and focus on unemployment and wage issues. Essay I presents a new classification of labour statistics by referring to concepts of reserve army of labour and relative surplus population. Accordingly, population is reclassified by three main categories, i.e., owners of means of production/subsistence, active army of labour and relative surplus population, which involves reserve army of labour. Different forms of relative surplus population and reserve army of labour are described and correspondence between modern labour concepts and relative surplus population categories is discussed. In Essay II, it is aimed to specify and observe the reserve army of labour in Turkey. Different forms of reserve army of labour; floating, latent, stagnant and pauper, are defined by three increasingly comprehensive measures and are evaluated by micro data sets of Household Labour Force Survey for the years of 2004 - 2013 in accordance with comparable data. Finally, Essay III investigates the relationship between reserve army of labour and wage by using panel data analyses for nine industries in Turkey for the years of 2004 to 2013. In the framework of free competition, inter-industry wage differentials are also investigated with reserve army of labour differentials by using partial adjustment model.

Key Words: Labour market, labour process, relative surplus population, reserve army of labour, unemployment, wage, wage differentials.